

ציון

העורכים: שמואל פיינר, יונתן פרייס, מרים פרנקל

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה פח • ב • תשפ"ג

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים
יוצא לאור באמצעות מרכז זלמן שזר

התוכן

פתח דבר	163
עודד ישראלי: עמדת רמב"ן בפולמוס רמב"ם (1232-1235): בחינה מחודשת	165
עדנה אנגל ורם בן-שלום: כתובות עבריות של אסירים יהודים בבית מגורים באביניון בשלהי המאה השש עשרה	187
רחל מנקין: החינוך התורני לבנות במוסדות בית יעקב בפולין שבין המלחמות: עיון מחודש	219
אודי כרמי וענת קדרון: 'ציון המכבי': מבחן היכולת של הסתדרות מכבי באירופה ובארץ ישראל	263
ספרים ודברי ביקורת	
חיים שפירא: שלטון החוק והפרדת רשויות בספרות הבית השני ובספרות התנאים (David C. Flatto, <i>The Crown and the Courts: Separation of Powers in the Early Jewish Imagination</i>)	287
אלינער ברקת: היהודים במצרים בימי הביניים (Miriam Frenkel [ed.], <i>The Jews in Medieval Egypt</i>)	298
נחם אילן: שפע מידע ותובנות על יהודי מצרים (Miriam Frenkel [ed.], <i>The Jews in Medieval Egypt</i>)	303
חיים סעדון: אתנו-היסטוריה של יהודי לוב (אורית אבוהב, יורם בילו והגר סלמון [עורכים], יהודי לוב וסביבתם: אסופת מחקריו האתנו-היסטוריים של הרווי גולדברג)	313
מספרות המחקר	320
תקצירים באנגלית	XIII

כתובות עבריות של אסירים יהודים בבית מגורים באביניון בשלהי המאה השש עשרה

מאת עדנה אנגל ורם בן-שלום

פרשייה היסטורית נדירה שאירעה סביב שנת 1580 באביניון שבפרובנס נחשפה הודות למשפחה צרפתית שרכשה למגוריה מגדל שנבנה בימי הביניים. במהלך שיפוץ המבנה והסרתה של שכבת הטיח העליונה מקירות הבית נדהמו בני המשפחה לגלות שהם שוכנים באתר היסטורי. על קירות הבית התגלו כתובות בלטינית, סמלים הרלדיים ואחרים, וכתובות באותיות עבריות. דבר התגלית הובא לידיעתו של פרופ' שמעון שורצפוקס, והוא הגיע למקום ובהסכמתם הנדיבה של בעלי הבית החל בפענוח הכתובות. ואולם הקריאה הייתה קשה ופרופ' שורצפוקס ביקש את עזרתה של עדנה אנגל בפענוח הפלאוגרפי. מידיעותיו על המגדל ומשביבי המילים שהצליח לפענח החלו לעלות רמזים מרתקים על אודות אסירים יהודים שנכלאו במקום במאה השש עשרה.¹

מלאכת הפענוח הפלאוגרפי של הכתובות העבריות התקיימה באתר עצמו, הממוקם סביב חדר בחלקו האמצעי של המגדל באביניון. לבד מן הכתובות לרוחב קירותיו של החדר נמצאו כתובות עבריות גם על קירות גרם המדרגות המוביל אליו, ולצידן כתובות לטיניות וסמלים ימי ביניים. בהמשך, בעזרת צילומים איכותיים שצילמה בעלת הבית וניסיונות רבים מספור לגלות בהם את קווי האותיות המקוריים, הושלמה מרבית פענוחן של אחת עשרה כתובות ובתוך כך נחשפה השנה שבה האסירים היהודים היו כלואים – שנת 1579–1580. בשלב זה הצטרף למסע בעקבות סיפורם של האסירים רם בן-שלום, והוא נרתם להתמודד עם האתגר ההיסטורי והפילולוגי כאחד. בעבודה משותפת, שכללה ביקור נוסף במגדל, הושלמה קריאתן של אחת עשרה הכתובות ופוענחה משמעותן. בכתובות נזכרים שמותיהם של תשעה אסירים יהודים אשר נכלאו במגדל. האסירים, איש איש בדרכו, הותירו את שמותיהם ואת זעקתם לעזרה על הקירות. קצתם עשו זאת בחריטה או בחקיקה של שמם בלבד ואחרים הוסיפו רמזים על סיפור כליאתם. עד כה לא נחשפו הסיבות למעצרים וייתכן שכל אחד מהם נכלא על רקע שונה ובזמן אחר. כמו כן לא ברור אם מישהו ידע לקרוא את שמותיהם ואת הכתובות. ואולם חותמם האישי ושוועתם נוגעים כיום בנימי נפשו של כל הקורא בכתובות.

* הכתובות שבמאמר צולמו בידי Laure and Christophe Schaeffer ואנו מודים להם על עזרתם. רם בן-שלום קיבל לצורך מחקר זה תמיכה של הקרן הלאומית למדע.

1 תודתנו נתונה לפרופ' שמעון שורצפוקס שהיה הראשון שעמד על חשיבותן ההיסטורית של הכתובות ועל האתגרים שהן מציבות.

את סיפורם של אסירי המגדל תציג במאמר עדנה אנגל דרך תיאור הכתב ואופן הזיהוי של תאריך הכתובות, הצגתן בתמונות ופענוחן.² רם בן-שלום יציג את ההיבטים ההיסטוריים הקשורים במגדל ובכתובות שהותירו אחריהם האסירים היהודים.

א. המגדל באביניון

האודיטר (Auditeur) הוא שופט בחבר השופטים הממונים בבית הדין האפיפיורי הגבוה, ה'רוטה' (Rotae Romanae – 'Auditores generales causarum sacri palatii'). מגדל האודיטר (Tour de l'Auditeur) באביניון השוכן ברחוב 'הכובע האדום' (23 rue du chapeau rouge), לא הרחק מארמון האפיפיורים, משמש זה כעשרים שנה כביתם הפרטי של לור (Laure) וכריסטוף שפר (Schaeffer) ושני ילדיהם. הם שיפצו את הבניין במשך כחמש שנים וחשפו על קירותיו הפנימיים, מתחת לטיח, בעבודת ידיים עדינה ומקצועית, כתובות, ציורים ותבליטים שלא נראו קודם לכן.

המגדל הוקם בימי האפיפיור קלמנט השביעי (1378–1394), ביוזמתו ובפיקוחו של בעליו, הקרדינל אנגליק דה גרימור (Anglic de Grimoard), מונה לקרדינל 1366, מת 1388. קודם למינויו לקרדינל, משנת 1357, היה אודיטר ה'רוטה' ואחר כך בישוף אביניון (1362), ונודע גם כאחיו הצעיר של האפיפיור אורבן החמישי (1362–1370). למן שנת 1384 שימש המגדל לצרכים אדמיניסטרטיביים של החצר האפיפיורית וכבית המשפחה של הקרדינל (האודיטר) אנגליק דה גרימור.³

המבנה שייך לקבוצה של מגדלי ארמונות שהקימו הקרדינלים באביניון למן שנת 1316 (שני ארמונות מצויים ב-Villeneuve, מצידו השני של נהר הרון). ארמונות הקרדינלים נבנו ברובם עם קירות פשוטים וחזיתות חלקות, ללא קישוט וללא תבליט פיסולי מלבד 'שלטי האצולה'. ברוב המקרים הם תוכננו כחיקוי אדריכלי בקנה מידה קטן למבנה של הארמון המונומנטלי והמבוצר של האפיפיורים בעיר.⁴ מגדל האודיטר לעומת זאת איננו

2 עדנה אנגל, הערה אישית: משימת פענוח הכתובות שבה עסקתי במשך מספר שנים הייתה עבורי מאתגרת במיוחד. גילוי כתובות של אסירים בבית פרטי בפרובנס מעורר בוודאי אתגר היסטורי, אך בי כפלאוגרפית הוא עורר בעיקר את האתגר של פענוחן וזיהוין. אסירי המגדל נחשפו לכתב העברי גם דרך הספרים המודפסים, אך מאחר שהם כתבו ביד, בחרתי להשוות את כתיבתם עם חומר שנכתב ביד באותה התקופה. כאמור, פעולת הכתיבה על גבי קירות בוצעה בידי אסירים וסביר שנעשתה בתנאים פסיים לא קלים ואולי גם תחת משמר, על אבנים שבמרקמם ניכרים אותות הזמן – מחיקה של קווים, חריצים שנותרו מתהפוכות שעברו קירות המגדל, לצד חותמים האישי של הסתתים. אלה גם אלה התערבבו במקרים רבים עם קווי האות המקוריים. מכאן שזיהוי האות והמילה חייב אותי לשחזר את הקווים החסרים ולנפות את הקווים הלא רלוונטיים. הצטרפה לכך גם הכרת הנחיצות בעיגון פענוח של כל אות בהקשר ההיסטורי מצד אחד, ובמאפייניה הייחודיים של אות זו כפי שקיימים בכתב בן הזמן והמקום מצד אחר.

3 ראו: Hervé Aliquot, 'L'oeuvre d'Anglic Grimoard', *La Tour de l'Auditeur en Avignon*, eds. Hervé Aliquot and Laure Schaeffer (forthcoming), pp. 33–39

4 ראו: Pierre Pansier, *Les Palais cardinales d'Avignon aux XIVème et XVème siècles*,

ארמון, בדומה לרוב ארמונות הקרדינלים באביניון, אלא מבנה ציבורי (מסיבה זו אין על הקירות דקורציה צבעונית), והוא שימש לאורך זמן רב את הכנסייה באביניון ואת סוכני הקרדינלים, אנשים רמי מעלה שהיו בעלי כוח פוליטי רב. היה זה גם מקום מושבו של שופט בית הדין האפיפיורי, והוא ניהל בו ישיבות חגיגיות.⁵ המגדל אירח אורחים רמי דרג ששלטי האצולה שלהם, שקצתם מצוירים וחרוטים על קירות החדרים, מעידים על מקום מוצאם.

בתקופת המצור הצרפתי (1398–1403) על האפיפיור בנדיקטוס השלושה עשר, שהתגורר בארמון האפיפיורים, היו המבקרים במגדל ממוצא צרפתי והם שניהלו, בין היתר, את המצור ואת המשלחות הדיפלומטיות למשא ומתן עם בנדיקטוס ותומכיו. סימנים למשלחות הללו מצויים על קירות המגדל, ובהם גם כמה מסמלי האצולה של מלך צרפת, של לואי דוכס אורלאן (Orléans) אחיו של מלך צרפת, של הרוזן מאלנסון (Alençon) ושל לואי השני דוכס בורבון (Bourbon). בשנים 1401–1403 נכלאו במגדל נזירים ממסדר אנטוניוס (Ordre hospitalier de Saint-Antoine), תומכי בנדיקטוס השלושה עשר באביניון, והם הואשמו בזמן המצור בבגידה. על הקירות בשתי הקומות המרכזיות של המגדל מצויות חריתות רבות של צלבים ושל סמלי המסדר האנטוניני, לצד כתובות רבות בלטינית, ביניהן למשל קטע מתפילה לבתולה מריה.

בשנים 1412–1413 החל בית המשפט לפעול שוב במגדל. בשנת 1415 הפך המגדל באופן רשמי לבית כלא ונקרא בפי תושבי העיר מגדל 'השבוע הטוב' (de la Bonne Semaine). תכולת הריהוט שלו נמכרה בידי לגאט האפיפיור בעיר, ובשנת 1445 עבר בית המשפט לבניין אחר (Palais de François de Conzié). בזמן מלחמות הדת במאה השש עשרה נכלאו במגדל אסירים פרוטסטנטים. המגדל המשיך לשמש כבית סוהר עד לשנת 1682. אחר כך הושכר לאחוות נזירים (Pénitents Noirs de la Miséricorde) לשם שיכון חולי רוח במקום, עד לשנת 1729.

על קירות המגדל, בשלוש קומותיו ובתוך גרם המדרגות המעוקל, מצויים מאות רישומים: כתובות, סמלי אצולה וציורים שחרתו תושבי המגדל הקבועים והזמניים – אורחים שהתאכסנו בו והאסירים שנכלאו בין כתליו במשך מאות שנים. בין הציורים נמצא למשל מוסיקאים עם כלי נגינה, מחתת אפייה, נעל וכלי עבודה של סנדלרים, טורניר אבירים, אפיפיור ודג לווייתן. רבות מן הכתובות מציינות שמות של אסירים וכמה מהן כוללות אמרות קצרות בעלות מסר נוגה מחוויית המאסר, כדוגמת 'אסור' (Clus, בשפה הפרובנסלית), כלוא (Enfermes), 'משולל-כל ואסור' (Ci Nua Noi Clot) ו'זכתי

1–3, Avignon 1926–1932; Mark Dykmans, 'Les palais cardinales d'Avignon', *Mélanges de l'École française de Rome*, 83 (1971), pp. 389–438

5 ראו: Pierre Pansier, 'La tour de l'Officialité et la tour de l'Auditeur: Notes de topographie avignonnaise', *Annales d'Avignon et du Comtat Venaissin*, 6 (1919), 2, pp. 113–174

בגורל מר' (Je suis euren en male fortune). בין הציורים יש גם כאלה המשקפים את חוויית הסבל שבמאסר כדוגמת לב דקור.⁶

ב. זהותם של אסירי המגדל על פי עיון פלאוגרפי

כתבם של אסירי המגדל היהודים הוא כתב ספרדי-פרובנסלי. לצורך תיאור כתב זה בתקופה הנדונה יוקדמו הבהרות פלאוגרפיות קצרות.

כתבים מימי הביניים ומתחילת העת החדשה מסווגים טיפולוגית לפי שני מדדים: קבוצות אזוריות-גאוגרפיות המגדירות את טיפוס הכתב; וקבוצות גרפיות המגדירות את סוג הכתב. הגדרת הסוג קובעת אם הכתב מרובע, בינוני, רהוט וכדומה. למעט כותב אחד שניתן להגדיר את סוג כתיבתו כרהוט, יש להגדיר את סוג כתיבתם של אסירי המגדל כמרובע. בכתב המרובע האותיות זקופות ותבניתן ריבועית, קווי האורך ניצבים והבסיסים ישרים. בכתב הרהוט מושמטים במהלך הכתיבה רכיבי אותיות בשל צמצום משיכות הקולמוס ומספר הפעמים שהכותב מרים את ידו מעל משטח הכתיבה.

טיפוס הכתב הספרדי על שלושת סוגיו העיקריים הוא הכתב שנהג בימי הביניים ובראשית העת החדשה באזורים נרחבים של התרבות היהודית. לצידו נציין ארבעה טיפוסים-כתב עיקריים: מזרחי, איטלקי, אשכנזי וביזנטי. מוצאו של הכתב הספרדי באזורי ההתיישבות היהודית שבצפון אפריקה ומשם עבר לחצי האי האיברי, לפרובנס ולסיציליה. כבר לפני הגירוש מספרד הופך הכתב הספרדי לאזורים אחרים סביב אגן הים התיכון ובעיקר לצפון איטליה.⁷ סביב המאה השלוש עשרה, עם התגבשות הכתב הספרדי, מתגלים מאפייניו המובהקים המבדילים בינו לבין הכתב המזרחי מולידו, ובהם קווי רוחב נקיים מתוספות כלשהן (כמו עוקצים או תגים) וקווי אורך ישרים היוורדים בקו אנכי או נטוי ללא פיתולים או עקמומיות. במאות החמש עשרה-השש עשרה, עם התגלגלות הכתב הספרדי לאזורים נרחבים נוספים, ובהם איטליה, צפון אפריקה, הבלקן והמזרח, ניכרת מגמת הידלדלות באיכותו הקליגרפית ומסתמנים יותר ויותר הבדלים אזוריים.⁸

כבר בשלהי המאה השתים עשרה, עם תחילת התגבשותו של הכתב הספרדי, מסתמן השימוש שעשו בו סופרי פרובנס. ואכן, באביניון של המאה השש עשרה מתגלה ההמשך של מסורת הכתב הספרדי, כאחד מסממניה של מורשת התרבות הספרדית,⁹ ובאותיות שנתגלו שם משתקפות התהפוכות ההיסטוריות שעברו על הכתב הספרדי. כתוצאה מתהפוכות אלה נעלמים מאפייני האות הספרדית המובהקת הנפוצה בכתבי היד, מצד אחד.

6 המגדל באביניון (לעיל, הערה 3), עמ' 109, 112, 120, 129–146, 223–225.

7 על הכתב הספרדי ראו: מלאכי בית-אריה ועדנה אנגל (עורכים), אסופת כתבים עבריים מימי הביניים, ב: כתב ספרדי, ירושלים תשס"ב, עמ' כא–כח.

8 דלותה הקליגרפית של האות ניכרת בעיצוב בלתי אחיד, בקווים נטולי הצללה ונעדרי הקפדה, ברווחים בלתי אחידים, בחריגות משורות הכתב ובמשיכות מתארכות בהפרזה של קווי הרוחב.

9 ראו: רם בן-שלום, יהודי פרובנס: רנסנס בצל הכנסייה, רעננה תשע"ז, בעיקר עמ' 413–564, 668–684.

מצד אחר, לצד שרידיה של תרבות יהודית ספרדית נחשפים בכתב מאפיינים של תרבות הרנסנס האיטלקי, הרווחת בקרב היהודים שבנחלת האפיפיורים בפרובנס. כבר במאה החמש עשרה, עם העלייה במספר המהגרים הספרדים שהתיישבו בצפון איטליה, בולט נופך של כתב איטלקי ששולב בכתב הספרדי שנהג בתחומי הרנסנס האיטלקי ופרובנס. הוא בא לידי ביטוי בעיטורי האות ובמשיכות קולמוס מעודנות ביותר, שאינן נראות באות הספרדית המובהקת (איור 1). זאת ועוד, האות הספרדית הזאת דומה במאפייניה גם לאות האשכנזית, בעיקר הודות לשילוב רב יחסית של מאפייני אות קישוטיים (כמו סיומות קו מעוטרת), ואף תמורה זו תורמת להבדל שנוצר בין הכתב הספרדי המובהק לכתב הספרדי באיטליה ובפרובנס.

עשר מתוך אחת עשרה הכתובות שהותירו אסירי המגדל כתובות בכתב המרובע. החקיקה-החריטה בכתב מרובע מעידה שכותבים אלה היו חשופים בצורות שונות לאות הספרדית המרובעת שנהגה בזמנם. ואולם, הכתב המרובע לא היה סוג הכתב הנפוץ בהעתקת כתבי היד בימי הביניים ובראשית העת החדשה. עם ירידת ההגמוניה של הכתב המרובע, סביב המאה האחת עשרה, הוגבל בהדרגה השימוש בו בעיקר לספרי תנ"ך ולספרי קודש אחרים, ורוב כתבי היד הועתקו בסוגי הכתב האחרים.¹⁰ אכן, בין כתבי היד המעטים בכתב ספרדי מרובע ששרדו מן המאה שש עשרה נותרו בעיקר סידורים, מחזוריים וספרי מקרא.¹¹ יש לייחס אפוא את חשיפתם של האסירים לכתב העברי בעיקר דרך השימוש התדיר בספרי הקודש. אסירי המגדל הכירו את מלאכת הכתב מתוך הקריאה והלימוד בספרי הקודש, שקצתם אומנם היו כתובים ביד, אך עם עליית השימוש בספרים המודפסים כבר היה רוב השימוש באותיות הדפוס המרובעות.¹²

השוואת הכתובות שחרטו אסירי המגדל לכתב הספרדי שנהג בכתבי היד בתקופה זו מאפשרת לזהות את כתיבת ידם ככתב ספרדי שנכתב בפרובנס. האפיון הספרדי בשלושת סוגי הכתב מומחש במורפולוגיה הבסיסית של כל אות, ולאפיונם הפרובנסלי תורם נופך של כתב איטלקי-אשכנזי, שנראה כמעט בכל אחת מן האותיות.

10 בתשובתו של הרמב"ם לתלמידו יוסף אבן מיגאש פסל הרמב"ם את השימוש בכתב מרובע והדגיש ש'כתב אשורי', 'שבו ניתנה התורה ובו נכתבו לוחות הברית, מגונה להשתמש בו חוץ מאשר בכתבי הקודש'. ראו: תשובות הרמב"ם, מהדורת יהושע בלאו, ב, ירושלים תשמ"ח², סימן רסח, עמ' 513–514, בנוסח הערבי ובתרגום עברי. הנוסח הערבי של סימן זה במהדורת בלאו מבוסס על כ"י אוקספורד Hunt. MS 503, קטלוג נויבאוואר 814, דף 445–446א.

11 לפי נתוני הספרדא, נותרו שלושים וארבעה כתבי יד מתוארכים בכתב ספרדי מרובע מן השנים 1500–1600, קצתם מהבלקן או מירושלים אך רובם נכתבו בידי מהגרים ספרדים בצפון איטליה. ראו: אתר ספרדא – מסד הנתונים של מפעל הפלאוגרפיה העברית, בחסות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, המשולב באתר הספרייה הלאומית (sfardata.nli.org.il).

12 הדפוס העברי באיטליה בשלהי המאה השש עשרה נעשה ברובו באות ספרדית-איטלקית מרובעת, שהמציאה משפחת שונצינו בשלהי המאה החמש עשרה ועוצבה וסוגננה לפי הצרכים הטיפוגרפיים של המקום. אם כן, לצידם של הספרים הכתובים ביד, הייתה לדפוס שונצינו השפעה מכרעת על אופי הכתב הספרדי באיטליה ובמקומות רבים בעולם, והאות שעיצבו נתנה לסופרים ולכותבים השראה בצורותיה המגוונות של האות המרובעת. ראו: בית-אריה ואנגל (לעיל, הערה 7), עמ' 10.

לשם השוואה של כתובות האסירים עם אותיות מכתבי היד שנכתבו בכתב ספרדי מרובע נבחן את כתיבת ידו של אברהם בן מרדכי פריצול, שנולד באביניון ועקר לצפון איטליה בשנות בחרותו. כתבי היד שנותרו מהעתקות הרבות מגלים את נוהגי ההעתקה של מהגר פרובנסלי. אף שאימץ לאחר מספר שנים גם כתב איטלקי, הוסיף הכתב הספרדי לשלוט בכתיבתו האישית ובהעתקותיו במשך כל שנות פעילותו הארוכות. בכתיבתו המרובעת נחשפות אותיות בעלות אופי ספרדי-פרובנסלי.

2	1		
			א
			ה
			ל
			מ
			ש

איור 1. כתב מרובע פרובנסלי מול כתב אסירי המגדל. בטור הימני אותיות מכתבת ידו של פריצול (כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, MS. 8257), ובשני הטורים השמאליים אותיות מתוך כתובות שונות של אסירי המגדל.

אל"ף: לאל"ף שלושה רכיבים: אלכסון האות, רגלה הימנית ורגלה השמאלית. באל"ף הספרדית המרובעת נעשה חיבור של שלושת רכיבי האות בקודקוד, אלכסון האות עובר כקו ישר, ראשה של הרגל הימנית פונה לשמאל ורגלה השמאלית נעשית במשיכת קולמוס הפונה לימין וחוזרת לשמאל. באות ה"א מודגמים קוויהן הישרים של אותיות הכתב הספרדי שאינם נושאים כל עיטור בקווי הרוחב. את המ"ם ניתן להשוות רק מתוך כתובות 4 ו-5. גג המ"ם של האות הספרדית המרובעת נוצר במשיכה אופקית, המתחברת מימין לגוף האות שהוא קו ישר (לעיתים ישנו קימור זעיר); במשיכת הגג יורדת לכיוון השמאלי באלכסון קצר ומתחברת לחלקה השמאלי של האות העשוי כאות ו"ו. בסיס האות אופקי. ה"למ"ד ניכרת בגופה העשוי ללא קימור ובעיבוי של קודקודה. לשי"ן קו בסיס (מלוכסן עד ישר) שאליה מתחברות שלוש רגלי האות. כל אחת מרגלי האות מעוטרת בראשים מעובים בצורה מלבנית, כדרך כתיבתה של השי"ן הספרדית המרובעת. משה ליאון כהן (כתובת 3) הוא היחיד שכתבתו מסווגת ככתב רהוט. מאחר שמי שלא עסק בכתיבה נחשף פחות לסוג הכתב הרהוט, ניתן לשער שמשה ליאון עסק בכך והכיר מקרוב את צורות הכתב.

הכתב הרהוט התפתח כסוג אחד של הכתב הפורמלי והתאפיין בזרימה מואצת של פעולת הכתיבה: משיכה מהירה של הקולמוס וחיבור אותיות תוך קירוב אות לרעותה. בדומה לסוגי הכתב האחרים, גם הכתב הספרדי הרהוט עבר לתפוצות השונות לאחר גירוש היהודים מספרד. יחד עם זאת נותרו במאה השש עשרה, כאמור, עדויות ספורות בלבד לשימוש בו ככתב פורמלי, בטקסטים או בכתובות של מעתיקים שמוצאם או מוצא משפחתם ספרדי. צורתו השתנתה אז אך במעט מן הדרך הסטראוטיפית שבה נכתב בימי הביניים.¹³

בשלהי המאה השש עשרה השתנתה המורפולוגיה של מספר אותיות במעט מוז האופיינית לכתב הספרדי הרהוט של ימי הביניים. למשל המ"ם שלכאורה נדמית לאות חי"ת, והצד"י הדומה לכ"ף עם ראש קטן היוצא מפינת גגה (איור 2).

כאמור, כתובת 3 שחרט משה ליאון כהן היא הכתובת העברית היחידה במגדל שנכתבה בכתב רהוט. כתיבתו מעידה על בקיאות במלאכת הכתב, שכנראה נבעה מחשיפה רבה משל האסירים האחרים לטקסטים הכתובים. אף ייתכן שהכתובת רומזת להיותו מעתיק

		א
		ב
		ה
		ת
		מ
		ז
		ש
		א+ל

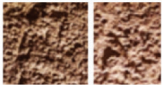
איור 2. אותיות בכתב רהוט מכתובת 3: מימין – אותיות שצורתן נותרה דומה;¹⁴ משמאל – אותיות שצורתן השתנתה

13 על דרך התפתחותו של הכתב ספרדי הרהוט ראו: בית-אריה ואנגל (לעיל, הערה 7), עמ' כג, לוחות 162–209. מבדיקה של יותר משבעים כתבי יד בכתב רהוט ספרדי מן המאה החמש עשרה עולה, שכתב זה נותר במאה השש עשרה בכתבי יד ספורים בלבד. בספרדא (לעיל, הערה 11) נמצאו חמישה כתבי יד בלבד שהועתקו בכתב רהוט, ומהם אחד מפרובנס והשאר ברובם מצפון איטליה.

14 האותיות להשוואה זו בטור הימני נלקחו מתוך כמה כתבי יד שהועתקו בסוף המאה החמש עשרה באזורים שונים מחוץ לחצי האי האיברי.

מקצועי. מן ההשוואה של כתובת 3 לכתב הספרדי הרהוט של כתבי היד המתוארכים מראשית תקופת הרנסנס עולה, שרוב האותיות אכן נותרו כפי שהיו בראשיתם של ימי הביניים, אך אותיות ספורות שחרט משה ליאון בכתובת 3 מבטאות את שינוי הצורה שחל בכתב זה, שאינה באה לידי ביטוי בכתבי היד.

איור 3. התגוונות האות אל"ף בכל אחת מן הכתובות

	כתובת מס' 2
	כתובת מס' 4+5
	כתובת מס' 6
	כתובת מס' 8
	כתובת מס' 9

ג. נוסח הכתובות

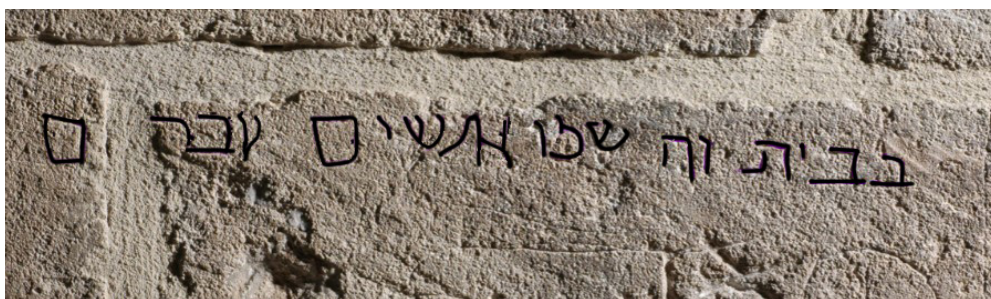
בסעיף זה יוצג פענוח של הכתובות לפי מיקומן במגדל – מדלת הכניסה לחדר, נגד כיוון השעון.

כתובת 1

מיקום: בחדר הגדול, מימין לדלת הכניסה.

תעתיק: בבית זה שמו א[נ]שים עבר[יי]ם

זיהוי קווי האותיות תוך הפרדתם משאר חריצי האבן חושף אותיות בכתב מרובע וולגרי חסר כל אפיון אזורי או כרונולוגי, עשוי בהריטה גסה. בסיסי האותיות ישרים וכך גם קווי האורך. בשי"ן נעשה ניסיון הידור בהוספת ראשים קטנים לכל אחד מקווי האות. צורתה הבסיסית של האות וכן צורתה של העי"ן שונות מדרך הכתיבה של כתב ספרדי מרובע.

צילום כתובת 1 (למעלה) ותעתיק בציור של הכתובת (למטה)

כתובת 2

מיקום: על הקיר המערבי של החדר, מול דלת הכניסה.

תעתיק: 1. דוד ריפאו נס אמ[ו]נה

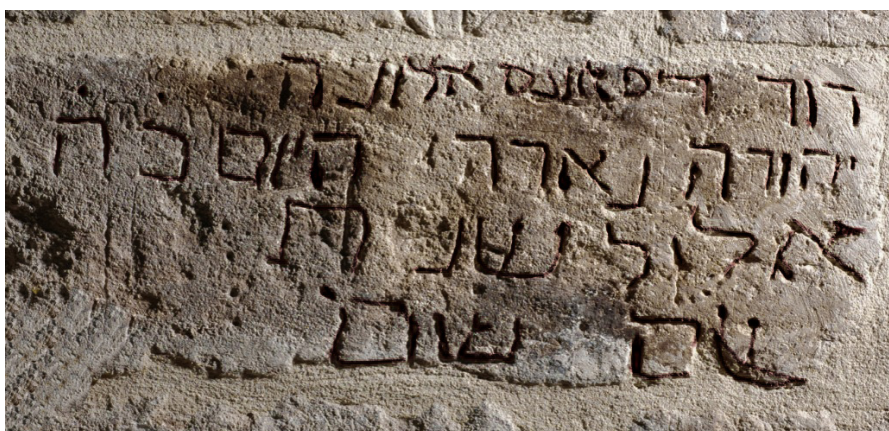
2. יהודה [נ]ארה/ארה היום כ"ה

3. אלול שנת

4. שם שם

כתב מרובע עם מאפיינים של כתב ספרדי מן המאות השש עשרה–השבע עשרה. האותיות בחלקה האמצעי של השורה הראשונה נראות פגומות וגם צורתן קצת שונה מהאותיות שאחריהן; למשל, האל"ף שבמילה 'ריפאו' (בשורה הראשונה) נראית כשילוב אל"ף ספרדית רהוטה (רכיבה הימני של האות) עם רגל קמורה ברכיבה השמאלי של האות. גם בהמשך הכתובת, אף שהכתב נעשה יותר הדור, יש שוני בולט למדי באותה האות, הן באופן כתיבתה הן בצורתה. ניכר שהכותב התקשה בחקיקה אך עם זאת נראה שהוא היה בקי בצורה הנכונה של האות הספרדית בתקופתו. למשל, ראש עיטורי ברכיב הימני של האל"ף במילה 'אלול', או חיקוי ל'משיכת קולמוס חוזרת' (מאפיין נפוץ בכתבי היד) בחלקה התחתון של הרגל השמאלית. לשי"ן בסיס שטוח כדרך עשיית האות הספרדית המרובעת.

קווי הרוחב של הכתובת אופקיים והם מתיישרים עם קו השורה, ובראש כל אות ניסיון לחקיקת תג או עיטור. קווי האורך יורדים בקו ישר וברוב האותיות מסתיימים בהתעקלות קלה.

צילום כתובת 2 (למעלה) ותעתיק בציור של הכתובת (למטה)

הערות:

שורה 1: נס – קוויה של האות נו"ן נשחקו, ושחזורם נעשה לפי שריד עמום של קו אלכסוני כקו האורך של האות, ולפי קו אופקי הגובל בשבר האבן כבסיסה.
שורה 2: [נ] ארה/ארה – קריאת האות הראשונה של המילה כנו"ן מסופקת. אומנם קוויה ברורים, אך אין הם תואמים את צורת בנייתה של האות נו"ן. קו האורך ישר מדי, בהשוואה לשאר קווי האורך של הכתב, וראשו המחודד אינו תואם את דרך כתיבתם של ראשי האותיות שעטנ"ז ג"ץ. גם בסיס האות המפותל אינו מתאים למבנה האות בתקופה זו.

הואיל והאותיות שמרכיבות את המילה 'ארה' אינן מוטלות בספק, בחרנו להתייחס לשתי האפשרויות כאחת, כי המשמעות של שתיהן היא לשון קללה, משורש אר"ר. יש במקרא כמה מילים היכולות להיראות כאילו הן גזורות מן אר"ה: 'מארה' (דברים, כה, כ); 'ועתה לכה נא ארה לי את העם הזה' (במדבר כב, ו); 'לכה ארה לי יעקב' (שם כג,

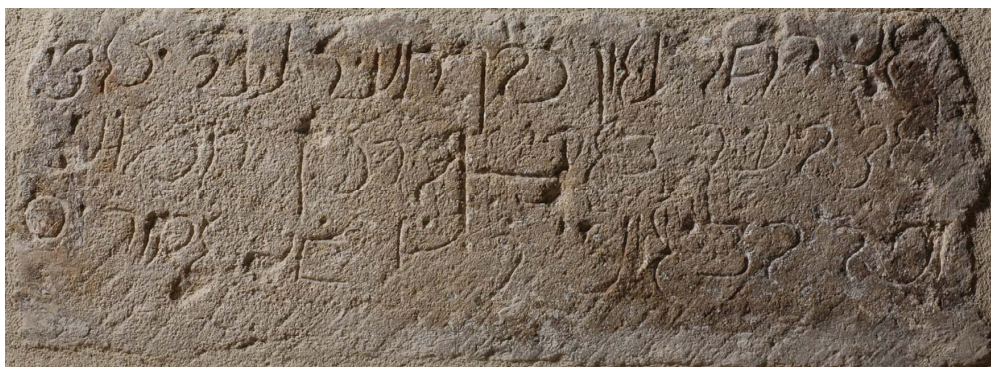
ז; 'נארים' (מלאכי ג, ט). צורת הנפעל 'נארר' אינה מופיעה במקרא אלא ברי"ש אחת: 'נארים' (בלשון רבים), וכך אפשר היה ליצור את הצורה 'נארה', בגזירה של צורת היחיד מצורת הרבים 'נארים'. כך עשה למשל אברהם אבן עזרא בפירושו למשלי יא, כו: 'יקבוהו – מענין קבה לי ומשרשו כי משקל קבה הבה וכן ארה לי והתכונה בהם נקבה יהבה נארה שמעה סלחה'. לפיכך, מי שהשתמש בצורה 'נארה' מלשון ארירה היה לו בהחלט על מה לסמוך בלשון המקרא ובלשון פרשני ימי הביניים.

שורה 3: שנת – הכותב נעזר בקווים של סמל הסתת (צורת האות H) כדי להשלים את השי"ן. יש רווח בין הנו"ן לתי"ו. התי"ו כתובה על גבי קו סתות ארוך שיורד מרגלה הימנית של הה"א בשורה שמעל.

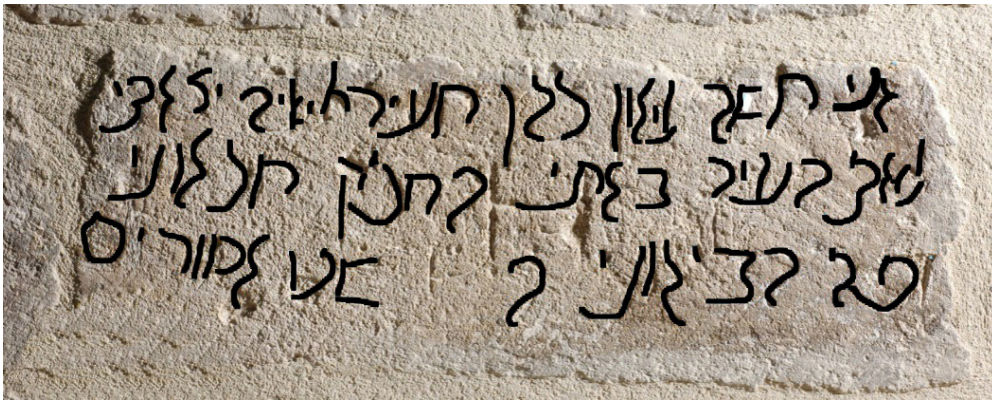
שורה 4: שם – האותיות שי"ן ומ"ם סופית מציינות את תאריך הכתיבה. שם=1579–1580. המילה 'שם' מופיעה פעמיים באותה שורה. ייתכן שדוד לא הצליח לכתוב את השי"ן הראשונה כראוי (היה צריך לוותר על המשך הקו הימני של השי"ן) ועל כן חזר שוב על המילה. אישוש לכך שזו גימטריית התאריך עולה מחורים עגולים חקוקים (שקווי המתאר שלהם מעידים שנעשו מתוך כוונה) הנראים לעין מעל כל אות המציינת ספרה: כ"ף וה"א ב"כ"ה, שי"ן ומ"ם סופית ב"ש"ם).

כתובת 3

- מיקום: על הקיר המערבי של החדר, מול דלת הכניסה.
תעתיק: 1. אני משה ליאון כהן מעיר אל[י]של[י]ה יצאתי
2. לזאת העיר באתי המציק מצאוני
3. ופה הביאוני {...} שם אסורים

צילום כתובת 3

תעתיק בצירור של כתובת 3

הערות

- שורה 1: אל[ני]של[ני]ה – אֵיל סיר לה סורג ('לישלאה').
 שורה 2: לזאת העיר – אביניון.
 שורה 2: באתי – הכותב נעזר בחריטה שהותיר הסתת על האבן והשתמש בקו הימני של סמל הסתת כדי להשלים את הבסיס של התי"ו. היו"ד הקטנה מוצאת את מקומה בתוך הסמל.

כתובת 4–5

- מיקום: על הקיר המערבי, מול דלת הכניסה.
 תעתיק: שורה 1: אסאק בן ציון/בן ציון¹⁵ בן כאנה מאסון צורכם שומר
 שורה 2: אזעק אל¹⁶ יי א+ל¹⁷ רוב שיחי יבוא[עזרי מאת הרחמן שם...]

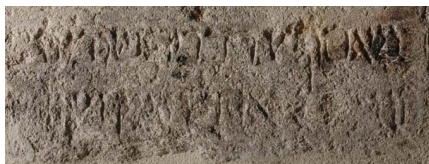
שתי הכתובות סותתו על אבני קיר נפרדות זו מזו ברווח המצוי בין שתי האבנים. לא ברור מתי נוצר הרווח הזה, וייתכן שמלכתחילה היה מקום נוסף בין שתיהן שבו נכתבו פרטים נוספים. ההחלטה לאחד את שתי הכתובות התקבלה בגלל הדמיון של האותיות שבהן הן נכתבו.

השם בן ציון מופיע כשמו של מעתיק שישב בוויטרבו (Viterbo) שבמרכז איטליה, שפעל בין השנים 1527 ל-1535 כסופר הכותב בכתב איטלקי-עברי וכבעלים של

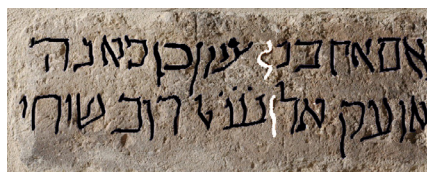
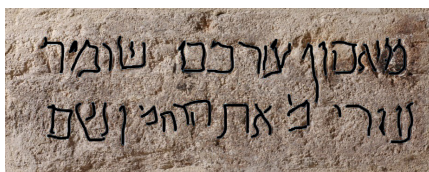
15 שחיקת האבן מקשה על זיהוי השם הזה ועל כן לא מן הנמנע שאחרי הבי"ת נכתבה נוי"ן סופית.

16 ירמיהו מה, לא.

17 'אזעק אל יי א+ל' – אזעק אל ה' אלוהים. תהילים עז, ב: 'קוֹלִי אֶל אֱלֹהִים וְאֶצְעָקָה קוֹלִי אֶל אֱלֹהִים וְהֶאֱזִין אֵלַי'. דוגמה לליגטורה של 'אל' בכתב ספרדי מתקופת הכתובות (ראו להלן, הערה 20).

צילום כתובות 4 (ימין) ו-5 (שמאל)

תעתיק בצירור של כתובת 5

תעתיק בצירור של כתובת 4

כתבי יד.¹⁸ השם 'כאנה', שהוא כנראה שם משפחה יוצא דופן בדרך כתיבתו המתחילה באות כ"ף (אולי בהשפעה איטלקית?), ידוע בספרד כ'חנה'.¹⁹ במשפט 'אזעק אל יי א+ל רוב שיחי' האותיות יי מתאימות לכתיבת שם ה' באמצעות שלושה יו"ד ועיטור מעל כל אחת מן האותיות, מעין הנמצא בכתבי יד ובדפוסים בני זמנן של הכתובות.²⁰ הניב 'רוב שיחי' הוא מקראי ומצוי בדברי חנה לעלי (שמואל א' א, טז). עצם השימוש של האסיר 'בנ ציון' בניב מקראי תואם את המצוי בכתובת הסמוכה (5), 'עזרי מאת הרחמן'. גם הניב 'מציק מצאוני' מבוסס קרוב לוודאי על המקרא, תהילים קיט, קמג: 'צר ומצוק מצאוני', ורומז גם לשיר השירים ג, ג: 'מִצְאוֹנֵי הַשְּׁמֵרִים הַסְּבִיבִים בְּעִיר', משמע הסוהרים או השומרים הנוצרים במקרה הזה. אם כן, כמה מן הכתובות מבוססות על נוסחאות תפילה ומקרא ידועות, שהאסירים שחיברו ידעו מן הסתם על פה. בולט במיוחד בשתי הכתובות האלה פרק קמב בתהלים, שבו שני הפסוקים ב–ג ('קולי אל ה' אֶזְעַק קולי אל ה' אֶתְחַנֵּן. אֶשְׁפֹּךְ לִפְנֵי שִׁיחֵי צָרָתִי לִפְנֵי אֲגִיד') משלבים את הזעקה של היחיד ואת הפניית שיחו לאל, ואילו בפסוק א שבפרק זה משויכת התפילה האישית 'לְדוֹד בְּהִיטּוֹ בְּמַעְרָה' (היכולה לשמש מטפורה לבור מאסר), ובפסוק האחרון בפרק (ח) נאמר 'הוֹצִיאָה מִמִּסְגַּר נַפְשִׁי, כְּבִיטּוֹי לַתְּקוּוֹת הָאֲסִיר שִׁישׁוּחָרָר מִכְּלָאוֹ. גַּם מִזְמוֹר קָכָא בַתְּהִלִּים, שְׁנֵאמַר בְּאוֹפֶן תְּדִיר בַּעַת צָרָה, מִצּוֹי בְּרַקַּע מִבְּחִינַת הַרְצָף: 'שׁוֹמֵר... עֲזָרִי מֵאֵת הָרַחֲמָן, הַמְּבֹסֵס עַל 'מֵאֵן יְבֹא עֲזָרִי. עֲזָרִי מֵעַם ה'' (א–ב), ו'שׁוֹמֵר יִשְׂרָאֵל. ה' שְׁמֶרְךָ... ה' יִשְׁמְרְךָ מִכָּל רָע... ה' יִשְׁמֵר צִאתְךָ' (ד–ח).

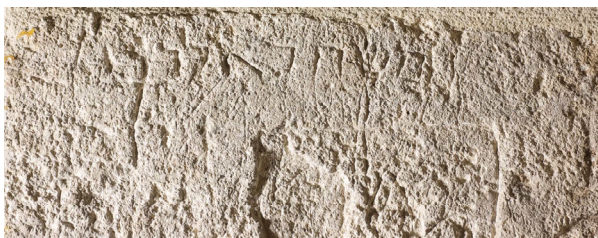
18 ראו כ"י Paris, Biblothèque Nationale, Hebreu 857, הועתק בידי בן ציון בן משה, ויטרבו, שנת 1527.

19 ראו: רם בן-שלום, 'החצרן כ"שבת יהודה': האיגרות ושיירי השבט לחצרנים של יום טוב בן חנה, סופר קהילת מונטאלבן שבספרד, איל פריזונטי, ו (2012); אות לטובה: פרקי מחקר מוגשים לפרופסור טובה רוזן, עמ' 196–224.

20 דוגמה לשלוש יודי"ן עם עיטור המחובר ליו"ד השלישית, כ"י פרנקפורט, ספריית האוניברסיטה, Ms. Qu. 11, כתב ספרדי, סביב המאה השש עשרה.

כתובת 6

מיקום: על הקיר הצפוני כ־40 ס"מ מעל הרצפה.
תעתיק: משה דאלרדי

צילום כתובת 6 (למעלה) ותעתיק בצירור של הכתובת (למטה)

מוצא משפחתו של משה דאלרדי (ויש לתקן: דארלדי) הוא מהעיר ארל (Arles) שבפרובנס.²¹ סיכול האותיות למ"ד ורי"ש אומנם מקשה על זיהוי המקום כ'ארלדי', אך יש להניח שמשה שגה בעת הכתיבה, או שהיה לו ליקוי כלשהו שהשפיע על כתיבתו.²² גם החריץ הארוך המתחבר לרגלה של הרי"ש, אשר לפי צורתו ניכר ששייך למרקם האבן, מעלה לכאורה אפשרויות קריאה אחרות. עם זאת, קריאת השם 'אלרדי' היא הקרובה ביותר להתאמת קווי האות, בינם לבין עצמם ובינם לבין קווי אותיות אחרות.²³

21 העיר ארל נקראה בעברית בימי הביניים בשם ארלדי או ארלידי ומופיעה כציון מקומו של המעתיק בחמישה כתבי יד מתוארכים, בין השנים 1291–1490. כולם הועתקו בכתב ספרדי לסוגי השונים. תודה לשמעון שורצפוקס על פענוח זה.

22 סיכול אותיות במילה היא תופעה ידועה בהעתקת כתבי יד. אף שחקיקת השם אינה העתקה, הרי שהגורם לכך בשני המקרים יכול להיות גם ליקוי גרפי, כמו דיסקציה.

23 אפשרויות קריאה נוספות: משה דאליץ – מוצא משפחתו מן העיר אליץ (Alès, Alais), מערבית לאביניון; או משה דאלבן – מוצא משפחתו מן העיר אלבאניא (בלטינית Albania) שבפרובנס. חיבורו של חריץ אלכסוני לגוף האות הרביעית במילה השנייה של הכתובת מאפשר אולי לקרוא אות זו כבי"ת (היינו, דאלבן). ואולם, בהשוואה מדוקדקת לכל קווי האותיות האחרים, ובמיוחד בשל הדמיון בינו לבין חריצים אלכסוניים אחרים באבן זו, קשה לצרף חריץ זה לגוף האות

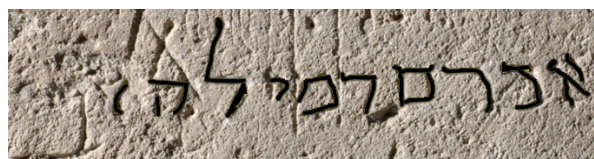
הכותב חקק את שמו באותיות מרובעות, כנראה בכתב ספרדי. המ"ם הנראית כאות חי"ת בנויה מגוף אות כדוגמת הרי"ש, שרגלה הימנית עשויה בקו מפותל בדרך קישוטית, וקו אלכסוני קמור שראשו רחב, תוך ניסיון להוסיף תג קישוטי. גם לשי"ן יש בסיס כדוגמת בסיסה של השי"ן הספרדית. בולטת לעין כוונת הכותב לחקוק את ראשי האותיות בעיצוב קליגרפי, בעיקר במ"ם, בשי"ן ובאל"ף.

כתובת 7

מיקום: בקיר הצפוני לצד החלון.

תעתיק: אברם דמיליאב

שם הכותב הוא אברם והשם 'דמיליאב' מסמן את מוצא משפחתו מהעיר מילהו (Milhaud).²⁴

צילום כתובת 7 (למעלה) ותעתיק בציור של הכתובת (למטה)

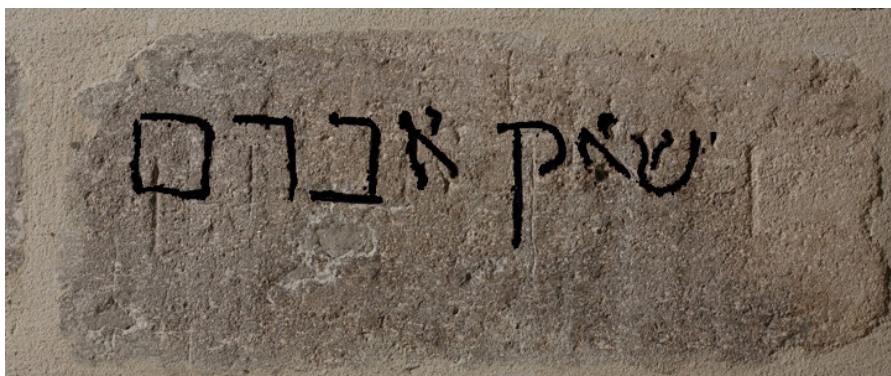
הרביעית. חיבורו של אותו חריץ לקו חקיקה ארוך שלצידו השמאלי מאפשר אולי לקרוא את זו כצד"י סופית (כלומר, דאליץ). ואולם פענוח שם המקום כ'אליץ' אף הוא בעייתי, הן בשל החריץ האלכסוני שאינו נראה כזרועה השמאלי של צד"י סופית, הן בגין האפשרות לקרוא את האות הרביעית במילה כיו"ד (בשל גודלה, צורתה והיחס בין קו הרוחב לקו האורך).

שם זה (ולא אברהם) מופיע בכתבי היד שבמאגר ספרדתא (לעיל, הערה 11) פעמים ספורות בלבד – מפרובנס, מספרד וממרכז איטליה. על העיר מילהו ראו להלן, בגוף המאמר, סעיף ו.

כתובת 8

מיקום: בקיר הצפוני.

תעתיק: ישאק אברם

צילום כתובת 8 (למעלה) ותעתיק בצירור של הכתובת (למטה)

משני צידי השם נראים שני קווים אנכיים השייכים כנראה לסמלי הסתת. הכותב מנסה לעבות את ראשי האותיות. השי"ן והאל"ף שומרות על מבנה של אות ספרדית. כל אל"ף עשויה בדרך שונה. שלוש האותיות האחרונות מתאפיינות בקווים המופשטים מכל עיטור. השם ישאק או אסאק הוא השם יצחק. באשכנז מופיע כאיזק.

כתובת 9²⁵

מיקום: על קיר המדרגות בקרבה לדלת הכניסה.

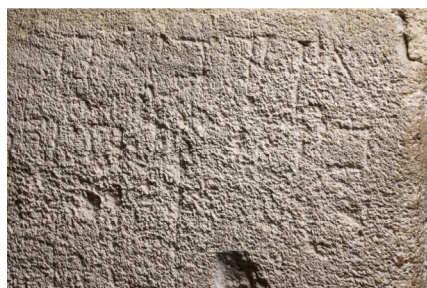
תעתיק: 1. איך זד [י]ביאם

2. פה המקום ביום

3. כ' שבט שם

יש חשיבות לציון התאריך הברור שבכתובת זו. לא מן הנמנע שהיא גם מבטאת את האימה והכעס של אדם שמצא עצמו לפתע בכלא (אולי על לא עוול בכפו). במהלך שהותו במקום הצר עם אסירים נוספים הוא חרט את תחושותיו הקשות על הקיר: איך קרה שהרשע הביא אותנו למקום הזה?

הניסיון להידור קווי האותיות בראשים דקורטיביים תורם להבנה שכותב זה הכיר את מלאכת הכתיבה. ניכרת לעין ההשקעה באיכות הקליגרפית של האותיות: הוספת מאפיינים עיטוריים לאות ברוח התקופה והאזור. לביצועם של מאפיינים אלה ולהוספתם לשלד האות מתבקשת השקעת זמן רבה בתנאי הכתיבה הבעייתיים, שכן קישוטה של האות אינו הכרחי למטרה הראשונית של קריאתה. נוכח הקפדה זו מתבקשת התייחסות לאופן כתיבת האות ה"א במילה 'המקום' (שורה 2). ה"א זו כתובה באופן ייחודי – בשלושה קווים סגורים, ומעוצבת כקופסה סגורה. השימוש בה"א סגורה מוכר בתקופת התנאים בארץ ישראל, וחזר על עצמו גם בתקופות מאוחרות יותר, אם כי זו תופעה חריגה.²⁶ כתיבה יוצאת דופן של הה"א בכתובת זו מעידה אולי גם על ייחוס משמעות כפולה למילה 'המקום', שמשמעה גם אלוהי ישראל, ובכך יש ביטוי נוסף לגישתו הדתית של הכותב.

צילום כתובת 9 (ימין) ותעתיק בציור של הכתובת (שמאל)

25 כתובת שגילתה לאחרונה בעלת הבית הודות לביקורו של רם בן-שלום במקום.

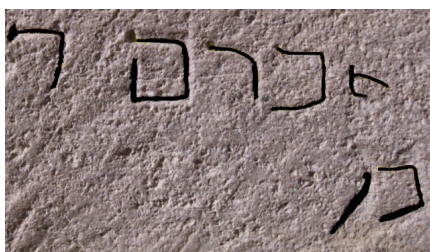
26 ראו: בבלי, שבת קג ע"ב: 'שלא יכתוב... היהין חיתין חיתין היהין...'. הוראה זו, שלא תדמה הה"א לחי"ת, מעידה על כך שהאות הייתה סגורה ועל כן עלולה הייתה להיכתב כחי"ת. סביב המאה החמישית, כאשר הה"א מתחילה להיפתח, שימשו לסירוגין שתי הצורות – הפתוחה והסגורה.

כתובת 10

מיקום: בקיר המדרגות.

תעתיק: 1. אברם ד/ר ב/מ

2. ב/כ + קו התחלתית של אות נוספת

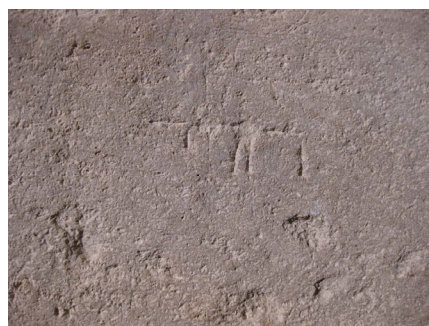
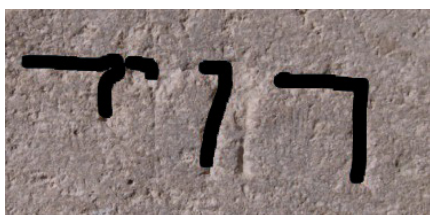
צילום כתובת 10 (ימין) ותעתיק בצירור של הכתובת (שמאל)

השם אברם נראה בבירור אך ההמשך קטוע, כנראה משחיקת האבן. אופי קווי האות וצורתה בכתיבה זו מאפשרים לקבוע שהוא אינו אברם דמיליאב, שכתב את כתובת 7. עם זאת, ניכר בכתיבתו שהוא עושה מאמץ ליפות את קווי האות על ידי חריטת עומק והרחבה, תוך יצירת משולש בקצה של האות דל"ת/רי"ש. הקווים בשלוש האותיות הראשונות נטולי ראשים או עוקצים וצורתם ישרה, ללא כל ניסיון לפתלם או ליצור קמר כאמצעי של קישוט.

כתובת 11

מיקום: בקיר המדרגות.

תעתיק: דויד

צילום כתובת 11 (ימין) ותעתיק בצירור של הכתובת (שמאל)

ניסיון כתיבת השם בידי אסיר שכפי הנראה לא היה בקי במלאכת הכתב, או שתנאי מאסרו לא אפשרו לו להקפיד על מלאכת החריטה.

ד. תארוך הכתובות ונוסח כתיבתן

מדרך כתיבת האותיות ומן הנוסח שלהן, הכולל ביטויים שונים בלשון המקרא, עולה שאסירי המגדל היו משכילים יודעי כתב וספר. אצל כמה מן הכותבים ניכרת בקיאות ברזי כתיבת האותיות וחשיפה לאות הכתובה, הן בחריטת אותיות קליגרפיות הן בשרטוט שורות, המצוי בכמה מן הכתובות (למשל כתובות 2, 4, 5).

לפי רישום התאריך בכמה מן הכתובות, באותה שיטת ציון, הם היו עצורים כנראה באותה השנה, היא שנת ה' אלפים ש"ם (= 340 לפרט קטן), היא שנת 1579–1580.²⁷ התאריך בצורתו המלאה מופיע בכתובת 2: 'כ"ה אלול שנת שם'; ובכתובת 9: 'כ' שבט שם'. בכתובת 3 נרמז ציון התאריך במשפט 'שם אסורים'.

כתובות 4–5 שכתב 'אסאק בנ ציון' אינן מתוארכות אך ייתכן שסימנים בצורת עיגולים מעובים רומזים לציון התאריך. עיגולים אלה, הנראים בבירור מעל האותיות ו"ו, מ"ם ורי"ש במילה 'שומר', מסמנים בכתבי יד מימי הביניים, במקרים רבים, את ציון התאריך, אך סיכומן כאן נותן את שנת 1486 – מאה שנה לפני התארוך המוצע, העולה גם במילה 'שם' בסופה של כתובת 5.

המילה שומר עם עיגולים מעל האותיות ו"ו, מ"ם ורי"ש

שלוש מבין אחת עשרה הכתובות (9–11) נרשמו על הקיר התוחם את גרם המדרגות הצר העולה לאולם הכתובות וממנו לגג. כמו דלת העץ המקורית בכניסה לאולם, גם גרם המדרגות תוארך למאה החמש עשרה, עדות לקיומן של המדרגות לפני בואם של האסירים. מתעוררת אפוא השאלה: מה גרם לכך ששלושה אסירים השאירו את רישומיהם דווקא בקיר המדרגות שהסיתות בו היה בתנאים קשים יחסית. האם ניתן להסיק מכך שהם

27 השימוש באותה שיטה לציון התאריך אולי מרמז על שיתוף פעולה בין הכותבים.

שהו במקום דחוק זה פרק זמן ארוך דיו לרישום כתובת? ואולי הם היו חופשיים לנוע בין האולם למדרגות? תימוכין להשערות אלה אפשר למצוא בכתובת 9, שנחרטה על הקיר הקרוב לדלת הכניסה לחדר: 'איך זד [י]ביאם/ פה המקום ביום/ כ' שבט שם'. כתובת מס' 9 רומזת לזמן כליאתו של הכותב ואולי מגלה את זמן כליאתם של כל האסירים ששהו באולם. הכותב מספר ש'זד' הביאם (או הביא אותו) למקום הכליאה. המילה 'זד' רומזת על פעולה זדונית ללא הצדקה. התאריך שפוענח בכתובת זו הוא יום 'כ' שבט שנת שם'. התאריך המלא המופיע בכתובת 2 – 'כ"ה אלול שנת שם' – יכול להעיד על השימוש במגדל למאסר יהודים, לפחות במהלך שבעת החודשים שבין שבט לאלול.

ה. תעתיק ופענוח

פענוח הכתובות דרש התמודדות עם מספר קשיים:

(א) החריטה על האבן בתנאי כליאה הייתה כרוכה במאמץ גופני רב ובקושי להתאים את תנועות היד לפעולת הכתיבה. משום כך נכתב כנראה ברוב המקרים הטקסט המינימלי הנדרש לציון עדותו של הכותב, והוא התאמץ קודם כול לצייץ את שמו.

(ב) הכותבים עבדו בשכיבה או בכריעה, כפי שניתן לראות על פי המרחק מן הרצפה של כמה מן הכתובות. ואולם, משום שמגדל האודיטר עבר במהלך השנים תמורות מבניות ושינויים ברצפות המפרידות בין קומותיו, נראה לכאורה כי מרחקי הכתובות מרצפת האולם משתנים בצורה ניכרת בין כתובת אחת לשנייה. יש כתובות בגובה של כ־40 ס"מ מן הרצפה, כמו כתובת 6, ויש בגובה של כ־80–90 ס"מ מהרצפה, כמו כתובת 2.

(ג) מרקם האבנים שעליהן נחרטו או נחקקו הכתובות מגלה חריצים רבים שאינם שייכים לקווי האות. ייתכן שהכתיבה נעשתה על גבי אבנים שהחריצים כבר היו בהן, וייתכן שמאות השנים שחלפו הותירו עקבות באבן בתהליכי שחיקה שהביאו לשינויים רבים. לבד מחריצים שנוצרו במהלך השנים, ניכרים בכל אבן גם קווים שנותרו מסמלי הסתתים. אחדים מן הכותבים אף השתמשו בקווים של סמלי הסתת כדי לחסוך חריטה/ חקיקה של קווי אות (כגון כתובת 2).

(ד) הקושי הפיסי והטכני של הכותבים לשרטט את צורת האות הנכונה ניכר בכתיבתם של כמה מהם, שהתכוונו ליצור אותיות קליגרפיות התואמות את רוח התקופה ואת דרך העתקתם של ספרים (למשל כתובות 4 ו-5), אבל לא כולם כתבו כך. האם הם לא הכירו את צורת האות הקליגרפית או שתנאי הכתיבה שלהם היו קשים יותר?

(ה) אחד הקריטריונים החשובים בויהי סגנון כתיבה הוא המעקב אחר דרך כתיבת האות – כיוון משיכות הקולמוס ומספרן (Ductus). בחריטת כתובות אבן אלה, שנעשתה בתנאים לא נוחים לכתיבה, אין לצפות, מטבע הדברים, שהדוקטוס יהיה דומה לזה של כתב ספרדי מרובע הנכתב בתנאים רגילים. נוסף על שחיקת האבן במהלך מאות השנים שבעטיה אבדו חלקי אותיות, יש להביא בחשבון הוספת חריטות שאינן שייכות לאות.²⁸

28 מסביב לכמה כתובות או בתוכן נראים לעין שרידי אותיות שאינם מתחברים למילה. ניתן לשער

(ו) התגוונות רבות של אותה האות עצמה הן בחריטה שביצעו הכותבים השונים הן אצל אותו אדם (איור 5). יש להניח כי אף שאותו מודל של אות עמד לנגד עיניהם של כל הכותבים, הרי שההיכרות עם האות השתנתה מאחד לשני, ואף היה הבדל בכישוריהם הקליגרפיים. לכך יש להוסיף גם את מקומו הפיסי של הכותב ואת אופן יציבתו ליד הקיר. עם זאת, חשוב לציין שתכונות היסוד שבהן מתייחדת האות הספרדית המרובעת מתקיימות בכל הכתובות שפוענחו.

1. הכתובות העבריות ונחלת האפיפיור בפרובנס

האפיפיורים שלטו באחוזות הצרפתיות שלהם באביניון ובקומטאט ונסן (Comtat Venaissin) עד לימי המהפכה הצרפתית (1789) והסיפוח לצרפת (1791). יהודי פרובנס, שחיו בנחלות הצרפתיות של האפיפיור לאחר שכתר צרפת גירש את היהודים מרונות פרובנס (סביב שנת 1500), המשיכו לקיים חיי קהילה במהלך מאות השנים הבאות בארבע קהילות: אביניון (Avignon), קרפנטרה (Carpentras), קאוואיון (Cavaillon) ולאליל סיר לה סורג (L'Isle-sur-la-Sorgue). רציפות היישוב היהודי בערים אלה נקטעה לאחר שהאפיפיור פיוס החמישי הוציא פקודת גירוש ליהודים בשנת 1569. ידוע על 1,100 יהודים שמכרו את רכושם ויצאו לארצות אחרות בשנים 1569–1570. בשנים שלאחר מכן הורשו היהודים לחזור למקומותיהם אף שצו הגירוש לא בוטל. בשנת 1593 התיר האפיפיור קלמנט השביעי לאותם שחזרו וליהודים אחרים להתגורר רק באביניון, ברם גם גירוש מקומי זה משלוש הערים שסביב אביניון לא התבצע.²⁹ היחס ליהודים בארבע הקהילות היה דומה, בדרך כלל, ליחס כלפיהם במדינות האפיפיור באיטליה, וחיי היהודים בפרובנס דמו לחיים בקהילות איטליה. היו אלו השרידים האחרונים של יהדות פרובנס, והם הצליחו בכל זאת לשמור על חלקים מזהותם הפרובנסלית המיוחדת והעצמאית עד לעת החדשה ויציאתם מן הגטו.

הכתובות בעברית של האסירים היהודים מפורזות בין שתי הקומות (השנייה והשלישית) ובחדר המדרגות המחבר ביניהן ומוביל אל גג המגדל. כמה משמות האסירים מלמדים על משפחות שמוצאן מקהילות פרובנס בתקופה שלפני גירוש היהודים. אף שהשמות על הקיר, כדוגמת משה דאלרדי (!) ואברם דמיליאב מן העיירה מילהו שליד נים (Nîmes), אינם נושאים תאריך, יש לשער שאף הם, כדוגמת השמות הנושאים תאריך ('שם', 1579–1580), נכתבו במאה השש עשרה, בשעה שבערי המוצא הרחוקות של משפחותיהם, ארל

שאלה מעין 'ניסיונות קולמוס', מידו של אותו כותב או מידו של אסיר אחר, אך לא עלה בידו לסיים את הכתובת. לדוגמה, חריצים הנראים כאות אל"ף מתחת לכתובת מס' 1.

29 ראו: René Moulinas, 'Vellités d'expulsion dans le Comtat Venaissin et à Avignon au XVIe siècle', *L'expulsion des Juifs de Provence et de l'Europe méditerranéenne (XVe-XVIe siècles): Exils et conversions*, ed. Danièle Iancu-Agou, Paris-Louvain 2005, pp. 103–109

ומיליאב,³⁰ כבר לא נותרו יהודים כשמונים-מאה שנים. שמות אלה אינם מסמנים אפוא את מוצאו של היהודי אלא את שמות המשפחה של אותם היהודים שחיו בארבע קהילות האפיפיור. אחת מארבע הקהילות, לאיל סיר לה סורג ('לישלאה'), נזכרת בכתובת 3 כעיר המוצא של האסיר: 'אני משה ליאון כהן מעיר אל[י]של[י]ה יצאתי'.

בדומה לאמרות הקצרות של האסירים הנוצרים, שהוזכרו לעיל, המביעות את מר גורלם על מאסרם במגדל, גם כמה מן הכתובות העבריות משקפות תחושה נוגה וייסורי נפש. לדוגמה, בכתובת 'מאסון צ[ו]רכם שומר' מוגדרים ימי הכלא כאסון; ובהמשך הכתובת 'אזעק אל יי א+ל רוב שיחי. [יבוא] עזרי מאת הרחמן שם', עולה הקריאה של האסיר אל האלוהים ('הרחמן') שישמור עליו ויעזור לו, בהתבסס כאמור על פרקי תהלים (קכא, קמב). גם כתובת 2, 'יהודה נארה [או ארה] היום כ"ה אלול שנת שם שם', יכולה להורות על מצוקתו של יהודה, שיום מאסרו, אם אכן לכך הכותב מתייחס, נתפס כקללה. ואולם, לכתובת זו יש כנראה משמעות אחרת, שנעמוד עליה מיד בהמשך.

רוב הכתובות של הנוצרים והיהודים במגדל מעידות על תחושות העצמי ('אגודוקומנט'): רצון להותיר על הקיר את השם ולעיתים גם משהו מתחושות המאסר ומסבלו, וזכרון לדורות הבאים. מבחינת התודעה של האסיר נראה שמדובר בעיקר במסר שהוא ביקש להשאיר לאסירים אחרים שעתידיים להיכנס למגדל. יחד עם זאת, בכתובת 1 אין שם האסיר והיא אולי מלמדת על תחושת הזהות הקבוצתית של האסירים היהודים שבמגדל: 'בבית זה שמו א[נ]שים עבר[יי]ם'. יש בכתובת ביטוי להיבדלות של קבוצת האסירים היהודים מן האסירים הנוצרים ששהו במגדל, לצידם באותו החדר או בחללים אחרים. מצד אחד, ייתכן שהשימוש במילה 'עבריים' אינו מקרי ונועד להדגיש את כליאתם, על פי דברי יוסף (בראשית מ, טו) המשתמש במילה 'עברי' כשהוא מספר לשרי פרעה איך הגיע לכלא: 'שָׁמוּ אֹתִי בְּבֹר פִּי גָבַב גָּבַבְתִּי מֵאֶרֶץ הָעִבְרִים'. מצד אחר, באביניון שבנחלת אפיפיורי רומא ניתן אולי לתלות את השימוש בכינוי 'עבריים' בהשפעה איטלקית, כי בשפה זו היהודים מכונים ³¹Ebrei.

30 צאצאי משפחת דמיליאב (Milhaud) מנחלת האפיפיור היגרו כנראה באותו הזמן, בגלל גירוש פיוס החמישי, לאזור פידמונט וישבו במאה השבע עשרה בטורינו. ראו: Simon Schwarzfuchs, 'The Jews of France and Italy during the Later Middle Ages and the Renaissance', *The Jews in Italy: Their Contribution to the Development and Diffusion of Jewish Heritage*, eds. Yaron Harel and Mauro Perani, Boston 2019, pp. 195–196.

31 יש אמנם אפשרות קריאה נוספת של כתובת זו, בגלל הפגיעה באבן שיצרה מרווח היכול להכיל שתיים עד שלוש אותיות. לכאורה ניתן למלא את החסר כדי שיתקבל המשפט: 'בבית זה שמו א[נ]שים עבר[יי]ם'. להערכתנו אין זו הקריאה הנכונה. בדרך כלל המילה עבריינ מתארת את מי שעבר על תקנות הקהל וחל עליו חרם האוסר עליו להצטרף לטקס דתי או קהילתי; או את מי שעבר על מצווה ממצוות התורה. יחד עם זאת, נמצא גם שימוש כולל יותר, המסמן אף פושעים בני דת אחרת. ראו: ספר דרשות ר"י אבן שועיב, מהדורת זאב מצגר, ירושלים תשנ"ב, א, פרשת לך לך: 'כך אברהם אבי[נו] היה יודע כי דורותיו היו עבריינים ומכעיסים לשם ויענישם ויכלם מן העולם, התפלל עליהם שיחיו בתפלתו ולא יאבדו'.

בתי הסוהר בימי הביניים היו משותפים בדרך כלל לנוצרים וליהודים,³² והיו גם מקומות שבהם נתנו ליהודים שנאסרו הקלות וזכויות הקשורות בקיום מצוות דתם, דוגמת אספקת אוכל כשר ושמירה על השבת.³³ תנאים מיוחדים מקלים אלה, במידה שניתנו, תרמו בוודאי לגיבוש הזהות הקבוצתית של האסירים היהודים בבית הכלא. במקרה שלפנינו אין אנו יודעים דבר על תנאי המאסר. אם אכן קשורה הכתובת 'בבית זה שמו א[נ]שים עבר[יי]ם' לקבוצת האסירים היהודים ששהו במגדל סביב שנת 1580, אולי היה בה גם חלק משיח של זהויות קונפסיונליות אל מול קבוצת האסירים הפרוטסטנטים ששהו לצידם במגדל באותן השנים, וחרתו כתובות ייחודיות להם כדוגמת 'אחרי החושך אקווה לאור' (Post tenebras spero lucem) ו'הזמן קצר' (Tempus breve).³⁴

הייחוד הדתי של האסיר היהודי עולה גם בכתובת 2: 'דוד ריפאו נס אמ[נ]נה'. אחת האפשרויות להבנתה היא שמתוך האמונה העזה באלוהיו זכה דוד לנס והחלים ממחלה כלשהי (כאמור, נציע בהמשך פרשנות אחרת לכתובת זו). גם שתי כתובות אחרות, של משה ליאון כהן (מס' 3) ושל האלמוני (מס' 9), מלמדות על תחושות האיבה של היהודי כלפי השלטונות הנוצריים, המכונים 'המציק' ו'דוד': 'לזאת העיר באתי המצ[י]ק מצאוני. ופה הביאוני {...} שם אסורים'; 'איך זד יביאם פה המקום ביום כ' שבט שם'. מדובר בביטויים של התנגדות. לצד ייחודו של הגרפיטי כביטוי של הסובייקט האנושי, התופעה שאסירים כותבים על קירות כלאם הובחנה כהיגד של המנושל. הכתובות של משה ליאון כהן ושל האלמוני, יחד עם כתובת האנשים עבר[יי]ם,³⁵ הן הביטוי הבולט ביותר בין הכתובות העבריות שבמגדל להתנגדות של היהודי למשעבד הנוצרי. נראה שאין בהן התרסה כלפי האסירים הנוצרים שבמגדל, במיוחד לאור הידוע באותו הזמן על היבטים של סובלנות דתית בקרב אנשי הקבוצות הנרדפות, שנכלאו בידי הכנסייה והאינקוויזיציה במרחב הים תיכוני ובמרחב האטלנטי.³⁵

בארבע מהכתובות מופיעה המילה 'שם', המציינת את התאריך 1580; באחת מהן נזכר חודש אלול ובאחרת חודש שבט. שמות הכותבים בשנה זו הם דוד, יהודה, משה ליאון כהן, אסאק בנ ציון בן כאנה והאלמוני. ייתכן שבשנה זו גם נכתבה הכתובת 'בבית זה שמו א[נ]שים עבר[יי]ם', המרמזת כנראה לקבוצה זו, שאולי כללה עוד יהודים, אם

32 אם כי היו מקרים כמו במיורקה שהאסירים היהודים הוחזקו בבניין נפרד. ראו: Abraham A. Neuman, *The Jews in Spain: Their Social, Political and Cultural Life During the Middle Ages*, Philadelphia 1944, 1, p. 123

33 ראו למשל: בן-שלום (לעיל, הערה 9), עמ' 72, המקרים בנרבון ובפרפיניאן במאה השלוש עשרה; על המאה השמונה עשרה עיינו: Pieter Spierenburg, *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe*, Amsterdam 2007, p. 178

34 ראו: המגדל באביניון (לעיל, הערה 3), עמ' 138–141.

35 ראו למשל: Stuart Schwartz, *All Can be Saved: Religious Tolerance and Salvation in the Iberian Atlantic World*, New Haven–London 2008; Giovanna Fiume, 'Soundless Screams: Graffiti and Drawings in the Prisons of the Holy Office in Palermo', *Journal of Early Modern History*, 21, 3 (2017), esp. pp. 213–215

שרשמו את שמותיהם על הקירות ללא ציון תאריך, ואם ששמותיהם לא נשמרו או לא נחרתו כלל.

יש מקום לבחון שוב מקרוב את כתובת 2:

דוד ריפא נס אמ[ו]נה
יהודה נארה [או ארה] היום כ"ה
אלול שנת
שם שם

על פי סימני החקיקה בקיר, יד אחת היא שחקקה את הכתובת הזאת, כנראה ידו של דוד, אשר כותב על עצמו בגוף ראשון ועל יהודה בגוף שלישי, תוך שהוא מייחס לשותפו לכלא את הקללה (נארה או ארה). על פי הכתובת, דוד הוא שנרפא בעקבות האמונה ואילו יהודה נארה. שני המקרים הללו, הנס והקללה, אירעו באותו היום הנזכר: כ"ה באלול ש"ס (1580).

לאור העובדה שבכתובת 9 נזכר חודש שבט של אותה השנה, עולה האפשרות שדוד ויהודה נאסרו לפחות שבעה חודשים קודם לכתיבת כתובת 2, יחד עם יהודים אחרים, ויום כ"ה באלול הוא היום שבו התרחשו בין כותלי הכלא הנס והקללה. להערכתנו, יהודה ש'נארה' המיר ביום זה את דתו לנצרות והשתחרר ממאסרו, בעוד חברו, דוד, שגמר בדעתו בתחילה להתנצר והחליט ברגע האחרון לחזור בו ולדבוק בדת ישראל, נשאר בין כותלי הכלא. זו הסיבה שדוד קרא להחלטתו האחרונה הזאת 'נס אמונה'. הנס הוא אותו המהלך הנפשי של הדבקות באמונה ש'ריפא' אותו מן הצעד הגורלי של המרת הדת. יהודה כבר לא היה בכלא באותה השעה שבה חרט דוד את הכתובת על הקיר. מתוך מהלך העניינים הזה הוא החליט להנגיד בין הנס שנעשה לו לקללה – המרת הדת – של חברו. הפועל 'ארה', 'נארר', מופיע כאמור בכמה וכמה פסוקי מקרא. למשל 'וְאֶבְרָכָה מְבָרְכִיךָ וּמְקַלֶּלְךָ אָאֵר' (בראשית יב, ג), שאברהם אבן עזרא מוסיף לגביו: 'ומלת אריה קשה מקללה'.³⁶ כפי שראינו, אברהם אבן עזרא כבר השתמש בצורה הלשונית 'נארה' בבניין נפעל,³⁷ וכך גם השימוש בה במלאכי ג, ט: 'בְּמִאֲרָה אֶתֶם גְּאֹרִים'. אם אכן הכתובת מלמדת על שימוש בפועל 'ארה' בבנין פִּעַל בזמן עבר, יש בכך דמיון לבראשית, ה, כט: 'הָאֲדָמָה אֲשֶׁר אָרְרָה ה'.

שינוי בולט במשמעות השימוש בשרש 'ארר' הסתמן למן גזרות קנ"א (1391) בספרד והיווצרותה של קבוצת האנוסים. יהודים החלו להשתמש בו במשמעות של המרת הדת, בעיקר בגלל צירוף המילים המקראי 'המים המאררים' (למשל במדבר ה, כד), שהיה מכאן ואילך סימן היכר למי הטבילה.³⁸ ניתן להביא דוגמה לכך מן המכתב ששלח בסוף שנת 1391 הרופא אסטרוק רימוך לאחד מידידיו בעיר מונסון שבאראגון, שאביו ואחיו המירו:

36 אברהם אבן עזרא, פירוש לבראשית יב, ג.

37 אברהם אבן עזרא, פירוש למשלי יא, כו.

38 אולי גם בהשפעת רש"י שכתב בפירושו לבמדבר ה, יח: 'המאררים – המחסרים אותה מן העולם,

'למה תבכה... ונהרי נחלי דמעו תרדנה עיניך... ותרד העין לשאוב המים המאירים, ותהיינה בפין ובלבבך כנפת צופים'.³⁹ דוגמה נוספת היא האיגרת של סופר קהילת סרגוסה המשורר שלמה דפיארה, בשם 'קהלות ארגון', שניתנה ליהודה בן בקה מהואסקה (Huesca), שביקש לעלות לארץ ישראל לאחר הגזרות: 'לשחת כל בשר אשר בו רוח חיים נצחיים הביאו את המבול מים המאירים, וחיים למרי נפש בשקר נסכם, הטבילו כדרכם בכל חייבי טבילות'.⁴⁰ באיגרת נוספת שלו הוא כותב: 'ושתו ולאו המים הזידונים המרים המאירים... בהמיר ארץ במוט הרים'.⁴¹ לאור השימוש המקובל הזה בין סופרים יהודים בפעל 'ארר', נראה שגם דוד רמז להמרת הדת של חברו באופן מתוחכם, ואף ייתכן שנוהר מנוצרים קוראי עברית (הבראיסטים או מומרים), שיכלו לקרוא ולהבין את הכתובות.

האם מאסר הקבוצה היהודית בשנת 'ש"ס' היה קשור לנעשה בנחלת האפיפיורים לאחר פקודת הגירוש של היהודים שהוציא האפיפיור פיוס החמישי (1569), שאסרה על שהייה באביניון, אסור שאולי עדיין היה בתוקף בשנה זו? דברי משה ליאון כהן לכאורה יכולים לרמוז על כך: 'לזאת העיר באתי', כלומר לאביניון, 'המצ'ק מצאוני', משמע שהנוצרים גילו אותי, אולי משום שהימצאותי שם הייתה אסורה, 'ופה הביאוני {...} שם אסורים', כלומר אסרו אותי בשנת 1580 בעוון זה. ואולם, יציאתו לאביניון הייתה מעירו לאיל סיר לה סורג, שאף היא נכללה בתחום הגירוש, ואף ההתפתחויות ההיסטוריות באביניון בשנה זו אינן מאפשרות לקבל ללא היסוס השערה זו.

אזור הקומטאט ונסן והעיר אביניון נכללו בפקודת הגירוש של פיוס החמישי, שאפשרה רק ליהודי רומא ואנקונה שבאיטליה להישאר במקומותיהם. ואולם פקידי השלטון במקום, הלגאט האפוסטולי באביניון והרקטור בקרפנטרה, התנגדו לגירוש וביקשו לאפשר ליהודים להישאר במקומם בשל שיקולים כלכליים. לא ברור מדוע נותרו מעט יהודים לאחר שרבים מהם עזבו. לדוגמה, בשנת 1551 היו בקרפנטרה 496 יהודים (גברים, נשים וילדים), ובשנת 1571 נותרו בה רק 252 יהודים. באביניון, על פי המפקד שנערך בשנת 1571, נמצאו רק 57 תושבים יהודים. מתוך 102 משלמי מיסים יהודים שהיו בעיר בשנת 1556 נותרו בה בשנת 1577 רק 77 משלמי מיסים. בשנת 1578 חידש האפיפיור גרגוריוס השלושה עשר את פקודת הגירוש ופקידי השלטון התנגדו לכך גם הפעם, ובמיוחד לגאט האפיפיור באביניון הקרדינל דה בורבון (Cardinal de Bourbon). נראה כי האישור שהשיגו יהודי אביניון מן האפיפיור בשנת 1580 לגבות את חובותיהם, אפילו באותם מקרים של ריבית מופרזת שהאפיפיור פיוס החמישי אסר על גבייתם, מלמד

לשון סלון ממאיר (יחזקאל כת, כד). ולא יתכן לפרש מים ארוכים, שהרי קדושים הן, ולא ארוכים כתב הכתוב, אלא מאירים את אחרים'.

39 ראו: יצחק בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט, עמ' 304. על המומרים מבין יהודי פרובנס במאה השש עשרה ראו: Danièle Iancu-Agou, Régine-Catherine et Bonet de Lattes: Biographie croisée 1460-1530, Paris 2017, pp. 248-261

40 חיים בראדי, ר' שלמה דאפיארה: דברים אחדים אודותיו ואודות ספריו, ברלין תרנ"ג, עמ' 17.

41 שם, עמ' 22.

כי האפיפיור השלים עם נוכחותם בעיר.⁴² אם כן, דווקא בשנת 1580, השנה שבה שהו ארבעת האסירים היהודים (ואולי עוד כמה) במגדל האסורים, נראה כי האפיפיור התיר למעשה, אם כי לא להלכה, את הישיבה של יהודים באביניון לאלה שממילא היו בה. עובדה זו איננה מאפשרת לקבל את ההשערה שהיהודים נתפסו ונאסרו בגלל הפרת צו הגירוש האפיפיורי. לאור זאת לא נוכל לדעת את הסיבה לאשורה.

ז. אסירים כותבים

מאסר בבית סוהר היה עונש מקובל במדינות אירופה המערבית, בימי הביניים ובראשית העת החדשה. בתי המשפט של הכנסייה, העיר והכתר,⁴³ וגם בתי דין יהודיים, הטילו על יהודים עבריינים עונשי מאסר.⁴⁴ בתי הכלא התקיימו בצורות שונות ומגוונות ושררו בהם תנאים שונים. קצתם היו שייכים לכתר ולערים וקצתם לכנסייה ולאינקוויזיציה האפיפיורית והספרדית. התופעה של אסירים יהודים במרחב הגרמני של הקיסרות הרומית הקדושה זכתה לאחרונה לבחינה מקפת על רקע הדיון בכתבי שחרור (Hafturfehden) של האסירים.⁴⁵ במקרים רבים הקשר של האסירים עם העולם החיצון לא נמנע, ולעיתים, כמו במקרה של בתי הכלא של האינקוויזיציה בדרום צרפת, מידת החופש של האסיר הייתה תלויה בהחלטת האינקוויזיטור.⁴⁶

בין האסירים היהודים היו כאלה שכתבו יצירות ספרותיות בבית כלאם. ואולם לא לכולם ניתנה ההזדמנות לכתוב, ויש שהנסיבות ותנאי הלחץ הפיסיים והנפשיים דיכאו את יצר הכתיבה דווקא. רבי יצחק בר ששת (הריב"ש), שנאסר בברצלונה (בין השנים

42 ראו: Anthony David Wright, *The Early Modern Papacy: From the Council of Trent to the French Revolution: 1564–1789*, London–New York 2000, p. 206; Hugues-Jean de Dianou, *Le Sud-Est Histoire des Juifs de France*, ed. Bernhard Blumenkranz, Toulouse 1972, pp. 193–194; Simon Schwarzfuchs, 'Joseph Caro et la Yeshivah provençale de Safed', *Revue des études juives*, 150, 1–2 (1991), pp. 151–154. שורצפוקס (לעיל, הערה 30), עמ' 188–198, ובמיוחד עמ' 195; מולינס (לעיל, הערה 29).

43 ראו: Guy Geltner, *The Medieval Prison: A Social History*, New Jersey 2008.

44 ראו: אהרן קירשנבאום, בית דין מכין ועונשין: הענישה הפלילית בעם ישראל תורתה ותולדותיה, ירושלים תש"ע, עמ' 428–431; ניומן (לעיל, הערה 32), עמ' 122–123. עיינו למשל: שו"ת הריב"ש, סימן שנא: 'ואחר כן אם תראו לאסרו בכבלי ברזל עד יכנע לבבו הערל ותראו שנחם על הרעה הכל לפי מה שיראו הדיינים'.

45 ראו: Andreas Lehnertz and Birgit Wiedl, 'How to Get Out of Prison: Imprisoned Jews and Their Hafturfehden from the Medieval and Early Modern Holy Roman Empire (Fourteenth through Sixteens Centuries)', *Incarceration and Slavery in the Middle Ages and the Early Modern Age: A Cultural-Historical Investigation of the Dark Side in the Pre-Modern World*, ed. Albrecht Classen, New York 2021, pp. 361–413.

46 ראו: James B. Given, *Inquisition in Medieval Society: Power, Discipline, and Resistance in Languedoc*, Ithaca–London 1997, pp. 62–65.

1370–1371) בעקבות הלשנה, הדגיש לאחר מכן כיצד הכבידה חוויית הכליאה על יכולת לענות תשובות בענייני הלכה (שו"ת), וכי לא הצליח להשיב בגלל טרדות הנפש ('כי היה לבי בל עמי') וחסרון השראה ('קראתי לרעיוני ואינם').⁴⁷ במקרים אחרים הניבה תקופת מאסר חיבורים, תרגומים ושירים, ונציין מספר דוגמאות לכך. המשורר טדרוס בן יהודה הלוי אבולעפיה הושלך בשנת 1281 לבור יחד עם כמה מהחצרנים היהודים וחיבר שם סדרת שירים;⁴⁸ ספר הפולמוס נגד הנצרות 'מחזיק אמונה' נכתב כשהמחבר, מרדכי בן יוסף מאביניון, היה כלוא בביתו, שנאטם מבחוץ בפקודת האינקוויזיטורים (לערך בשנת 1276), בעקבות השליחות שנשל על עצמו לביטול ההנחות החדשות בעניין הסימן המזהה המבדיל את היהודים;⁴⁹ והביאור של אבן רשד לרפובליקה ('הנהגת המדינה') לאפלטון, שתרגומו לעברית מערבית הושלם (ספטמבר 1321) בידי שמואל בן יהודה ממרסיי 'במגדול בלקיירי' (Beucaire, פרובנס) עצור ועזוב עם יתר אחינו וכלוא באחד ממבצריו יכונה רידורטא.⁵⁰ היו אפוא אסירים שמצאו בכלאם הזדמנות לחשבון נפש ואף שעת כושר לחבר יצירה ספרותית. אף כך הפילוסוף יהודה בן יוסף כרסני, שנאסר בפאס (1365) ומצא שההתבודדות מענייני העולם ומן העסקים היא מכשיר יעיל לכתיבה. במאסרו כתב חיבור פילוסופי ארוך בהשפעת הרמב"ם, אברהם אבן עזרא ואגדות התלמוד.⁵¹ כתיבה

47 שו"ת הריב"ש, סימן שעג: 'בחורף שעבר העלילונו ומסרונו למלכות לסבה קרובה לשלך (=מקרה מלשינות דומה). שאל נא אלו התלמידים]ם] ויספרו לך אשר ראתה עינם. ולזה לכתב מזהיר כוונה הרקיע הגיעני אז באותו פרק מאת כבודך. לא יכולתי להשיב כי היה לבי בל עמי. קראתי לרעיוני ואינם'.

48 ראו: יצחק בער, 'טדרוס בן יהודה הלוי וזמנו', ציון, ב (תרצ"ז), עמ' 34–36.

49 מרדכי בן יוסף, מחזיק אמונה, בתוך: Robert Chazan, *Daggers of Faith: Thirteenth-Century Christian Missionizing and Jewish Response*, Berkeley 1989, p. 197, n. 44; עיינו שם, עמ' 104; בן-שלום (לעיל, הערה 9), עמ' 223–224, 300–301.

50 שמואל בר יהודה ממרסיי, אפילוג ל'ביאור של אבן רושד לרפובליקה של אפלטון', בתוך: *Averroes' Commentary on Plato's Republic*, ed. and trans. Erwin I.J. Rosenthal, Cambridge 1956, p. 106; בן-שלום, שם, עמ' 476.

51 כ"י הספרייה של האקדמיה ההונגרית למדעים, בודפשט, הונגריה, Ms. Kaufmann A 225, עמ' 11: 'ואולי מאסרי היה לטובתי וזה כי בזמנים הקודמים תורתי כאשר היתה אומנותי וזה מבלי מצוא חבר להתחדד יחד, ולרוב הגלות לא מצאתי רב ללמוד לפניו ומה צח מאמר נעים וזמירות אויה לי כי גרתי משך שכנתי עם אהלי קדר כי לפי רוב טורח חכמי הארץ הזאת בעסקי העולם וחסרון כים קשה מכלם על הצרות החדשות המשכחות ישנות ואין לך יום שאין בו קללה לא מצאו ידיהן ללמוד לעצמן ולקבוע עתים בתורה כ"ש ללמוד לאחרים. והנה עתה התבודדתי בבית מאסרי ואולי היה לי סם ורפואה לחולי הנפש אשר גברה ונתגאת'; עמ' 329: 'ידעתי סבת מארעותי ואריכות מאסרי היו בסבת ב' ענינים האחד ההמשך אחר התאוות והמותרות. והב' כי בעת ההתעסקות במותרות ההם עזבתי הדבוק אשר בין השכל האנושי ובין השם... ונמצאתי משולח למקרי הזמן תחת ממשלת כוכבי השמים. ולכן השיגוני עונותי ולא יכולתי לראות... ידעתי כי עונותי היטו אלה ואני עשיתי לנפשי אשר לא יוכל אויבי עשוהו והצדקתי דין השם כי הוא אל אמונה... ונחמתי על חטאי ובושתי ונכלמתי מפשעי ועזבתי ודון לבי הוונה ומעללי אשר לא טובים'. לא

מסוג אחר הייתה בפתקי הסתר (Kassiber, ששורשו במילה העברית כתב) שהבריוח האסירים מן הכלא.⁵²

אברהם יערי היה הראשון שעמד על התופעה של יצירות ספרותיות עבריות שנולדו בבית האסורים. הוא הביא בספרו דוגמאות רבות לכך, למן נבואות ירמיהו הנביא ורבי עקיבא, דרך הפייטנים והמשוררים בימי הביניים דוגמת משה אבן עזרא ומשה רימוס, ועד שאול טשרניחובסקי ואביגדור המאירי במאה העשרים. יערי ראה ביצירות הללו אות ומופת לרוח האנושית שאיננה ניתנת לכליאה.⁵³ גם סוזן איינבינדר בחנה בהרחבה את הסוגה של כתיבת האסירים היהודים בימי הביניים.⁵⁴ במאמר הנוכחי עסקנו בסוג אחר של כתיבה בכלא, חקיקה בקירות, ובמקרים מסוימים יש לצרפה לאותה הסוגה הספרותית. לאסירים היהודים במגדל האודיטר באביניון לא התאפשר קשר עם העולם החיצון, כמו במקרים של מרדכי בן יוסף מאביניון, הריב"ש וטדרוס בן יהודה. מסיבה זו, ואולי גם ממניעים אחרים, בחרו בגרפטי, המאפיין כתיבה של אסירים בני דתות ולאוּמים שונים למן ימי קדם ועד היום.⁵⁵

קירות בתי הסוהר הם פעמים רבות עדות לקהילה טקסטואלית רב-זמנית, של אסירים המצרפים את שמותיהם לכתובות של אסירים שקדמו להם. התופעה מוכרת במיוחד למן המאה השש עשרה במצודה (המגדל) של לונדון (Tower of London), ששימשה בית כלא

ידועים פרטים נוספים על המחבר. שם, עמ' 41 הוא מספר: 'מצאתי כתוב' [ב] בכת' [ב] מורי החכם רבי יוסף כהן ז"ל; ראו גם שם, עמ' 36.

52 ראו: להנריך ווידל (לעיל, הערה 45), עמ' 971–974.

53 ראו: אברהם יערי, באהלי ספר, ירושלים תרצ"ט, עמ' 54–76. עיינו גם: דוד רודרמן, 'מבוא', אברהם בן חנניה יגל, ספר גיא חזיון, מהדורת דוד רודרמן, ירושלים תשנ"ח, עמ' 9, 45–50. קולופונים של כתבי יד מלמדים גם על חיבורים שהועתקו בבית הסוהר. לדוגמה, 'ספר האורה' של יוסף ג'קטיליה, שעבר הגהה בבית הסוהר בבולוניה בשנת 1403 בידי המעתיק בנימין בן יואב. ראו: אוצר כתבי-יד עבריים מימי הביניים בציוני תאריך עד שנת ה', בעריכת קולט סיראט, מלאכי בית-אריה ומרדכי גלצר, ירושלים תשל"ב, א, תיאורים, מס' 79: 'ובפרט על שהעותי להרים יד לכתוב קצת הגהות מתי מספר בהיותי במיצר בעיר בולוניה אז ולבי היה סגור בחותם צר [גם לא היה לי סמך מספרי אשר באהבתם שגיתי מנעורי]... ויוציאני לרוויה מן המיצר... ויוכני לראות בני שבס' [בתם נכנסתי לפנים]. אף שתלה את סיבת כליאתו בבניו, ציפה בכיליון עיניים לראותם בקרוב.

54 Susan Einbinder, 'Prison Prologues: Jewish Prison Writing from Late Medieval Aragon and Provence', *Journal of Medieval Religious Cultures*, 38 (2012), pp. 137–158 ושם ניתוח ספרותי וביבליוגרפיה מקיפה.

55 ראו דוגמה אחת מן המאה העשרים: Uroš Košir, 'Sounds of horror. Sensorial experiences of a Gestapo prison, Begunje (Slovenia)', *Modern Conflict and the Senses*, eds. Nicholas Philippe and J. Saunders and Paul Cornish, London–New York 2017, pp. 256–271 ועיינו: Hameau, 'Graffiti of Prison: A Diversity of Writings', *Global Journal of Archaeology and Anthropology*, 7 (2018), <https://tinyurl.com/3rsxanj8> (נבדק: 11.4.2020).

לאסירים מפורסמים ומפורסמים פחות,⁵⁶ ותועדה בתערוכה מוזיאלית.⁵⁷ תופעה דומה עולה מן הכתובות של אסירי האינקוויזיציה הספרדית במגדל טרובדור (Trovador) שבארמון האלחפריה (Aljaferia) בסרגוסה,⁵⁸ ובמיוחד בכתובות ובציורי הקיר בבית הסוהר סטרי (Steri, 1782–1602) בפלרמו שבסיציליה, שלמן הקמתו בראשית המאה השש עשרה הואשמו בו בהתייחדות רבבות מן האסורים.⁵⁹ כתובות נוספות של אסירים צרפתים נחשפו בטירת סיסינגהרסט (Sissinghurst Castle) בקנט שבאנגליה מזמן מלחמת שבע השנים (1763–1756),⁶⁰ בטירת פורטצ'סטר (Portchester Castle, Portchester, Hampshire) מזמן מלחמות נפוליאון,⁶¹ במצודה המיוחסת למלך רינה הטוב בטרסקון (Tarascon) שבפרובנס,⁶² ובמקומות רבים נוספים.⁶³ לעיתים, כמו במצודה של לונדון באמצע המאה השש עשרה, היה מכנה משותף להנצחה על הקירות: מכלול של שמות שכתבו אנשים מפורסמים שירדו מגדולתם החברתית והפוליטית והתגלגלו למאסר.⁶⁴

במקרה של היהודים במגדל האודיטר באביניון לא עלה בידינו לברר מי היו האסירים ומאיזה מעמד חברתי באו. יחד עם זאת, אין זו הפעם הראשונה שבה התגלו בצרפת כתובות של אסירים יהודים במבנה בית כלא. דוגמה אחת משנת 1235 נמצאה במגדל שבמבצר Montreuil-Bonnin שבווין (Vienne) אשר בקרבת פואטייה. על אבן, שלצד חלון צר בקומה הראשונה של המגדל הגלילי, נחקק: 'אני שמואל מבצלו (כנראה Besalu

56 ראו: Ruth Ahnert, *The Rise of Prison Literature in the Sixteenth Century*, Cambridge 2013, pp. 33–41; Brian A. Harrison, *The Tower of London Prisoner Book: A Complete Chronology of the Persons Known to Have Been Detained at Their Majesties' Pleasure 1100–1941*, Leeds 2004. על אלפי האסירים היהודים שנחבשו במהלך השנים במגדל של לונדון עיינו: Rory MacLellan, 'Prisoners, Sanctuary-Seekers, and Workers: Jews at the Tower of London, 1189–1290', *History* (2022), <https://doi.org/10.1111/1468-229X.13325> (נבדק: 28.10.2022).

57 ראו: <https://tinyurl.com/y9f2s7wy> (נבדק: 11.4.2020).

58 ראו: Carmen Fernandez Cuervo, 'Los grabados de la Torre del Trovador', *Cuadernos de Historia Jeronimo Zurita*, 19–20 (1966–1967), pp. 201–228.

59 ראו: פיומה (לעיל, הערה 35), עמ' 188–215; וכן אוסף המאמרים וההקדמה: *Graffiti: New Perspectives from the Inquisitorial Prison in Palermo*, eds. Giovanna Fiume and Mercedes Garcia-Arenal Rodriguez, *Quaderni storici*, 157, 1 (2018), pp. 3–14.

60 ראו: <https://tinyurl.com/48cxyf6w> (נבדק: 2.7.2022).

61 ראו: <https://tinyurl.com/3puuccmc> (נבדק: 2.7.2022).

62 Philippe Rigaud, 'Graffiti navals en prison: une thématique', *Cicatrices murales: Graffiti de prison, Le Monde alpin et rhodanien: Revue régionale d'ethnologie*, 32 (2004), eds. Joël Candau and Philippe Hameau, esp. pp. 113–114; Luc Bucherie, 'Graffiti de prisonniers anglais au château de Tarascon (Bouches-du-Rhône): l'exemple du H.M.S. sloop of war Zephyr (1778)', *Archeologia Postmedievale: società, ambiente, produzione*, 10 (2006), pp. 205–216.

63 ראו סדרת מאמרים בתוך: *Revue régionale d'ethnologie*, 32, שם.

64 אנרט (לעיל, הערה 56), עמ' 40.

שבקטלוניה, או אולי היישוב השכן (Vasles) היתי תפוס בכאן בירח ואדר ע[זרנו בשם ה] בשנת ד' אלפים תתקצה (= 21 בפברואר 1235).⁶⁵

דוגמה קודמת, עשירה בכתובות, שרדה באיסודן (Issoudun) שבמחוז ברי (Berry), במגדל בלנש (La Tour Blanche), כנראה על שם מלכת צרפת בלנש דה קסטיליה ([Blanche de Castille]), שהוקם בין השנים 1194–1201 ושימש למן המאה השלוש עשרה גם כבית סוהר. כמו במגדל באביניון, גם במגדל בלנש יש על הקירות כתובות באותיות לטיניות עם תאריכים שונים, עד לשנת 1687. באולם הקומה הראשונה (salle baronale) מצויות הכתובות העבריות ובהן כעשרים ושניים שמות של גברים ונשים. בכמה מהן יש גם תיאור קצר מחוויית המאסר כדוגמת: 'אנ[י] חייב (=נדונתי למאסר); 'סגורים מי[ן]'; 'סגר[ים] ארבע[ים יו]ם'; 'תפוסי הבר תר (=בור, מגדל)'. אף נכתבו שם פסוקי מקרא, חלקי תפילות וברכות: 'אמן סלה'; 'ירושל[ים]'; 'דברך בשלוה', וקריאות לעזרת האל: 'וציאנו מאפלה לאורה ומשעבוד לגאולה, אמן אמן סלה'; 'ה' ישמר אותנו מכל צרות ויברך אותנו מכל ברכות האמורת'. כתובת אחת השמורה טוב יותר מהשאר נחרתה בידי שני אחים, יצחק וחיים, שנאסרו בחדש דצמבר 1303: 'שני אחים הם תפוסים, יצחק וחיים, ולעולם יהיו חיים, והשם יהיה להם לעזרה ויציאם מאפלה לאורה, ומשעבוד לגאולה, אמן אמן סלה, והם באו יום ג' פר[שת] ויחי ס'ד[ל]פרט. שני אחים הם תפוסים. חיים...! היו אלו ימי המלך פיליפ היפה, כשנתיים וחצי לפני שגירש את יהודי צרפת (יולי 1306), ולא מן הנמנע שמדובר במאסר קולקטיבי של הקהילה. נזכרים בכתובות שמות עבריים רבים: יעקב, חיים, שלמה, יצחק, רחל, אברהם ב[ן] ר[ב]י נתנאל, שמואל חי, יוסף ב[ן] ר[ב]י יקר הכהן, יעקב ב[ן] ר[ב]י עזריה, עזריה ב[ן] ר[ב]י יעקב, חיים ב[ן] ר[ב]י יוסף, יוסף ב[ן] ר[ב]י ברוך, יוסף ב[ן] ר[ב]י יעקב, יעקב ב[ן] ר[ב]י אליעזר, משה ב[ן] ר[ב]י יקר. מעניינת במיוחד כתובת לא שלמה המתארת זוג מאורס שנכלא, ואולי מי מהם גם הושם בכבלי ברזל: 'דברך בשלוה... ברזל... בת מנחם. כה[ן]. וקבלו אותו [בית הסהר] אותו ונערה ארוסה, ישראל בעולם תורה אמן סלה'.⁶⁶

65 ראו: Moïse Schwab, *Rapport sur les inscriptions hébraïques de la France*, Paris 1904, pp. 303–306; Gérard Nahon, *Inscriptions hébraïques et juives de France médiévale*, Paris 1986, pp. 320–323; 'Inscriptions Diverses – Note de M. de Longuemar sur l'inscription indiquée au n° 6', *Bulletin de la Société des antiquaires de l'Ouest*, 10 (1865), p. 325; Jacques Jarry, *Corpus des inscriptions latines et étrangères du Poitou, période Renaissance (1453–1643) et Moderne (1643–1789)*, Poitou 2011, pp. 149–150

66 ראו: Moïse Schwab, 'Inscriptions hébraïques à Issoudun et à Senneville', *Revue des études juives*, 20 (1890), pp. 253–258; Bertrand Ledoux and Fred Rossillo, 'Les Graffitis de la Tour Blanche d'Issoudun', *L'Indre et son passé, Actes du colloque tenu à Buzançais, Septembre 1979, Dixième anniversaire du Groupe d'Histoire et d'Archéologie de Buzançais*, 11 (1979), pp. 133–138; Armand Péréme, *Recherches historiques et archéologiques sur la ville d'Issoudun*, Paris 1847, pp. 262–265; Philippe Blanchard and Patrice Georges, 'Le cimetière juif de Châteauroux: informations

נציין כתובת גרפיטי אחרת, מן המאה השלוש עשרה או המאה הארבע עשרה, ממגדל Tour de l'Horloge בעיר אוקסר (Auxerre): 'מאיר ב[ן] הר[ב] שלמה איש חיל'; וכתובת ממצודת מרמנד (Château de Marmande) שבוואלאש (Vellèches): 'שלמה ב[ן] ר[ב]י שלמה ה[יה] נ[א] ע[זרי] ומ[גינ]'. הכתובות הללו יכולות להעיד על שני אסירים יהודים נוספים בצרפת שהותירו את חותמם על קירות כלאם.⁶⁷ עדות נוספת על כתובת עברית באנגליה, שחקק אסיר יהודי מפורסם בקיר מגדל בווינצ'סטר, זורה אור על התעמרות המלך אדוארד הראשון ביהודי הממלכה כשלוש שנים לפני גירוש היהודים (1290).⁶⁸ שתי כתובות עבריות של אסירים שעדיין לא פוענחו מצויות על קירות בית הסוהר במגדל סטרי בפרלמו.⁶⁹

לאור דוגמאות מוקדמות ומאוחרות אלה, ומתוך הידיעה ששיני הזמן פגעו והעלימו מן העין כתובות נוספות, ניתן לקבוע שחקיקת שמות בידי אסירים יהודים על קירות כלאם הייתה תופעה ארוכת שנים ויש לשייך אותה למרחב הזיכרון הקיבוצי היהודי. הכתובות העבריות במגדל Tour de l'Auditeur באביניון הן שריד יקר ערך המעיד על תופעה זו, המשתווה בחשיבותה לאוצר הכתובות שבמגדל איסודן.⁷⁰ לא מן הנמנע שבעתיד יימצאו עדויות היסטוריות נוספות על הפרשה, שיזרו אור על זהות האסירים היהודים שנכלאו במגדל האודיטר (הכוונה בעיקר לתעודות מארכיון העיר אביניון). בינתיים, בנוסף להצגת שמותיהם של הכלואים המופיעים על קירות המגדל ודבריהם החקוקים בקיר, אנו מקווים שהצלחנו למסור משהו מרוחם, מתחושתם ומהרהורי ליבם של האסירים, המבטאים גם את שחרורה של הרוח האנושית מכבליה.

historiques, résultats archéologiques et approche', *Revue de l'Académie du Centre*, Simon Bryant, 'La', עיינו: 263–252; עמ' 65, הערה (לעיל, הערה 65), Année 2010, pp. 33–58 Tour Blanche, Issoudun', *ADLFI: Archéologie de la France – Informations* [Online], (27.10.2022: נבדק: <https://tinyurl.com/ktm9r82n>).

ראו: נהון, שם, עמ' 324–323.

הכתובת העברית האבודה נחרתה על קיר קשתי בווינצ'סטר שבאנגליה (כנראה ב'מגדל היהודים' שבמצודת וינצ'סטר), ותועדה בכתב בשנת 1640 בידי היוריסט John Selden, *De Jure Naturali et Gentium Juxta Disciplinam Ebraeorum*, Libri I, 2, chap. 6, London 1640, p. 215. דיווח על כך הספרן המלכותי המלומד פטריק ינג (Patrick Young, 1652–1584): 'יום ו אמר היו תפיסים (=תפוסים) כל יהודי ארץ האי שנ[ת] מז לפ[ר]ט] לאלף ששי אני אשר חקקתי'. הכתובת מלמדת על מאסרם של כל יהודי אנגליה ביום שישי, פרשת אָמֶר, 2 במאי 1287, עד לתשלום כופר בסך עשרים אלף מרק, שהטיל עליהם המלך אדוארד הראשון. כבר ססיל רות שיער שהאסיר הכותב הוא אשר, הנקרא Sweteman, בנה של היהודייה העשירה והחשובה ביותר בממלכה Licoricia of Winchester, אלמנת דוד מאוקספורד. ראו: Cecil Roth, *A History of the Jews in England*, Oxford 1964, pp. 79, 273; Joe Hillaby and Richard Sermon, 'Jacob's Well, Bristol: Further Research', *Bristol and Avon Archaeology*, 22 (2007), pp. 97–105; Toni Griffiths, *The Journey of Memory: Forgetting and Remembering England's Medieval Jews*, Ph.D. Thesis, University of Winchester, 2018, pp. 81–83.

עיינו: פיומה (לעיל, הערה 35), עמ' 200.

עיינו: נהון (לעיל, הערה 65), עמ' 25–22.

castle, situated next to the Popes' Palace, was rebuilt as an ordinary residence and was occupied as such for many decades.

While renovating their own dwelling several years ago, the Schaffer family – owners of the aforementioned building – were amazed to discover that the property is an historical monument, most of its walls covered with Latin inscriptions, heraldic emblems, sundry ornamentation, and inscriptions in Hebrew letters.

In this article, we decipher eleven of these inscriptions, engraved on the walls of the Schaffers' living room and on the staircase leading to it. The names of nine Jews who had been imprisoned in the castle around the year 1580 are revealed. We present images of each inscription, accompanied by drawings that facilitate reading, and focus on several additional matters: the prisoners' characteristics in relation to cultural-regional indications of their writing, the script used in that time and place, the challenges of deciphering the inscriptions, and analytics in support of their dating.

We then examine certain historical circumstances that may have led to the jailing of these prisoners, residents of the four Provençal communities of Comtat Venaissin, part of the Papal States in southern France. We also analyze these eleven Hebrew inscriptions as manifestations of Jewish group identity and the liberation of the human spirit.

Torah Education for Girls in the Interwar Bais Yaakov School System: A Re-Examination

by Rachel Manekin (pp. 219–262)

The Bais Yaakov school system in interwar Poland is known for introducing Torah education for Orthodox girls in a formal setting, an innovation that had no historical precedent in Eastern Europe. However, the precise nature and extent of this education, especially at the Bais Yaakov teachers' seminary in Kraków, the most prestigious institution for Orthodox women, has not been examined sufficiently. Bais Yaakov publications as well as those of Agudas Yisroel (Agudat Yisrael), which oversaw the institutions of the Bais Yaakov system, speak only in generalities. For example, it is well-known that the students at the seminary, unlike their male counterparts in yeshivas, did not study Talmud; instead, they learned Tanach, especially the Pentateuch. But what was the method of studying Tanach? Did they study the Pentateuch in the traditional manner, with Rashi's commentary? Was there any focus on the highest levels on textual study, the hallmark of traditional *Talmud Torah*, or were other modes of instruction introduced? It is important to answer these questions in order to determine the extent to which Bais Yaakov movement broke new ground not only in women's formal education but also in women's access to classical Jewish texts,

SUMMARIES

Nahmanides' Position in the Maimonides Controversy (1232–1235): A New Perspective

by Oded Yisraeli (pp. 165–186)

This article addresses the controversy surrounding the writings of R. Moshe ben Maimon (Maimonides) in the early 1230s and the role of R. Moshe ben Nahman (Nahmanides) in it. The conventional wisdom in scholarship sees all of Nahmanides' writings as a balanced attempt to moderate and, in a way, to mediate between the positions of Maimonides disciples and the French rabbis who boycotted his writings. According to this approach, Nahmanides fought the boycotters but tried with all his might to stanch a Maimonidean boycott against his opponents. Re-examining the historical documents, I challenge this convention and attempt to shed new light on Nahmanides' position. In contrast to the way it has been interpreted so far, in-depth study and attentive reading of the historical documents offer a different interpretation of the most important document in this context – Nahmanides' letter to the rabbis of Aragon and Castile – in which he took a consistent and unequivocal position. My main argument is that in his letter to these rabbis, commonly interpreted as a defense against the philosophers, Nahmanides intended to protect Maimonides and the legitimacy of his religious views even if he did not agree with them. According to this argument, his aim in the letter was to stop the Provençal campaign against Maimonides. The motive for Nahmanides' involvement in the controversy is also perceived here, beyond the socio-political level, in the religious context. Against the background of the decline of Jewish religious life in Western Europe and in an attempt to preserve traditional beliefs, he tried to prevent the spread of theological discourse and controversy of any kind within the Jewish communities.

Jewish Prisoners in the Late Sixteenth Century: Testimony from Hebrew Inscriptions in Residences in Avignon

by Edna Engel and Ram Ben-Shalom (pp. 187–217)

An amazing historical episode came to light during the renovation of a building located in a medieval tower in Avignon (Provence). After serving as a jail for centuries, this

CONTENTS

163	Introduction
165	Oded Yisraeli: Nahmanides' Position in the Maimonides Controversy (1232–1235): A New Perspective
187	Edna Engel and Ram Ben-Shalom: Jewish Prisoners in the Late Sixteenth Century: Testimony from Hebrew Inscriptions in Residences in Avignon
219	Rachel Manekin: Torah Education for Girls in the Interwar Bais Yaakov School System: A Re-Examination
263	Udi Carmi and Anat Kidron: The Maccabi Badge (<i>Tziyun HaMaccabi</i>): Testing the Abilities of Members of the Maccabi Sports Organization in Europe and Eretz Israel in the 1940s
	Books and Reviews
287	Haim Shapira: Rule of Law and Separation of Powers in Second Temple and Tannaitic Literature (David C. Flatto, <i>The Crown and the Courts: Separation of Powers in the Early Jewish Imagination</i>)
298	Elinoar Bareket: The Jews in Medieval Egypt (Miriam Frenkel [ed.], <i>The Jews in Medieval Egypt</i>)
303	Nahem Ilan: An Abundance of Information and Insights about the Egyptian Jews (Miriam Frenkel [ed.], <i>The Jews in Medieval Egypt</i>)
313	Haim Saadoun: Ethno-history of Libyan Jews (Orit Abuhav, Yoram Bilu, Hagar Salamo [eds.], <i>Jews of Libya and Their Environment: The Ethno-Historical Studies of Harvey Goldberg</i>)
320	Research
XIII	Summaries

ZION

Editors:

SHMUEL FEINER, MIRIAM FRENKEL, JONATHAN J. PRICE

Editorial Secretary:

YEHEZKEL HOVAV

VOLUME LXXXVIII • 2 • 2023

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM
PUBLISHED BY THE ZALMAN SHAZAR CENTER